

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Модуль 1. Сутність філософії та основні етапи її розвитку

Тема 1.

Філософія, коло її проблем та роль у суспільстві

1. Що таке філософія? Предмет і місце філософії у системі світоглядного знання. Основні функції філософії

Термін «філософія» утворюється зі сполучення двох грецьких слів: *phileo* – любов та *sophia* – мудрість. Отже, буквально філософія – це любов до мудрості. У сучасному розумінні, філософія – це система найзагальніших теоретичних поглядів на світ, місце в ньому людини, з'ясування різноманітних форм ставлення людини до світу. Як будь-яка наука, вона має свій власний об'єкт і предмет дослідження, свої філософські категорії, своє основне питання, свою структуру, функції і методи дослідження.

Філософія виступає методологічною основою для інших наук, розробляючи загальні, універсальні методи наукового пізнання, що застосовуються у всіх науках; у свою чергу, вона використовує емпіричний матеріал інших наук для підтвердження або спростування тих чи інших філософських гіпотез.

Зміст предмета філософії формувалася історично залежно від рівня розвитку культури. На ранніх етапах існування філософії вона містила всю сукупність знань про природу, космос та людину. Але розмежування між філософією та спеціальними науками сприяло формуванню специфічного предмета філософії. Сучасна філософія робить предметом свого аналізу загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення. Інакше кажучи, предметом філософії є відношення «людина – світ». Тож філософія досліджує: 1) природу та сутність світу; 2) природу, сутність та призначення людини; 3) систему «людина світ» у цілому і стан, в якому ця система перебуває. Основне питання філософії в його традиційному тлумаченні – це питання про відношення мислення до буття. Воно має дві сторони. Перша сторона виражена в питанні – що є первинним, а що – вторинним, похідним – дух чи природа, свідомість або матерія? Залежно від відповіді на це питання виникли три філософські напрями: матеріалізм, ідеалізм, дуалізм. Друга сторона основного питання філософії виражена питанням: «чи можна пізнати навколишній світ?» При відповіді на це питання виникли три філософських напрями: агностицизм, скептицизм, гностицизм (оптимізм).

Філософія як наука виконує певні функції. Виділяють такі основні функції філософії: *світоглядна функція*, яка полягає в утворенні основи наукової картини світу; *методологічна функція*, яка полягає в спрямовуючому впливі на інші сфери науки; *теоретико-пізнавальна функція*, яка полягає в збільшенні нового знання; *логічна функція*, пов'язана з тим, що в будь-якому розумовому процесі неминуче використовуються поняття філософії; *аксіологічна функція*, пов'язана з орієнтацією філософії на певні цінності; *функція систематизації*, тобто теоретичного вираження сумарних результатів людського досвіду у всіх його формах; *критична функція*, оскільки формування нового світогляду має супроводжуватися критикою різного роду помилок, стереотипів, помилок, забобонів, що постають на шляху істинного пізнання.

2. Поняття і структура світогляду. Історичні типи світогляду

Світогляд – це сукупність узагальнених уявлень про дійсність, які відображають певне ставлення людини до світу, спосіб сприйняття, осмислення і оцінки навколишньої дійсності і самої себе. У той же час світогляд – не просто узагальнене уявлення про світ, а форма самосвідомості людини, вузловими категоріями якої виступають поняття «світ» і «людина».

Світогляд являє собою складне духовне явище, для якого характерні цілісність, єдність усіх компонентів. Структуру світогляду становлять і виконують у ньому важливу роль такі елементи, як узагальнені знання, переконання, цінності, ідеали, вірування, принципи діяльності, життєві норми.

Світогляд має історичний характер. Це означає, що індивідуальний світогляд змінюється протягом життя окремої людини, а су-спільний світогляд еволюціонує з розвитком спільноти, людства. Таке розуміння світогляду породжує необхідність виділення його історичних типів.

Протягом історії людської цивілізації сформувалися такі типи світогляду: *міфологічний*, *релігійний* та *філософський*.

Міфологія (від грец. *mifos* – оповідь і *logos* – слово, поняття, вчення) – це універсальний тип світогляду первісних суспільств, форма суспільної свідомості, спосіб розуміння природної та соціальної дійсності на ранніх ступенях суспільного розвитку. Передумовами виникнення міфологічного світогляду є: а) неможливість первісної людини виділити себе з навколишнього середовища; б) неподільність первісного мислення, яке ще чітко не відокремилось від емоційної сфери. Для міфу характерна така форма цілісності, яка для інших форм свідомості майже неможлива.

Другою історично усталеною нормою світогляду є релігія – світогляд і світовідчуття, а також відповідна поведінка і специфічні дії (культ), які ґрунтуються на вірі в існування одного або декількох богів або духів. Релігія включає в себе міфологію як змістовний елемент, відрізняється від неї наявністю культу – системи усталених ритуалів, догматів, обрядових дій, спрямованих на встановлення певних відносин з надприродним. У релігійній свідомості вже чітко розділяються суб'єкт і об'єкт, а отже, долається характерна для міфу неподільність людини й природи; світ роздвоюється на духовний та тілесний, земний і небесний, природний і надприродний, до того ж земний починає розглядатися як наслідок надприродного.

Третьою історично усталеною нормою світогляду є філософія. Вона успадкувала від міфології й релігії всю сукупність питань про походження людини і її положення в світі тощо. Вона успадкувала також увесь обсяг позитивного знання, яке впродовж тисячоліть накопичило людство.

Звичайно, ці типи світогляду не відокремлені один від одного якоюсь чіткою межею або історичною датою. В реальному, особливо сучасному, світо-гляді завжди можна відшукати елементи всіх його історичних форм.

Тема 2.

Філософія Стародавнього світу, Середньовіччя та Відродження: основні риси та етапи розвитку

1. Антична філософія: особливості, періодизація та значення для формування європейської культури

Усе, що відноситься до історії Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, прийнято називати античним (що буквально означає «стародавній»). Тому філософію, яка розвивалася в цей час, називають античною.

Початок виникнення давньогрецької філософії припадає на кінець VII ст. до н. е. Вона виникла в грецьких містах-державках і переживши блискучий розквіт у VI–V ст. до н. е. продовжувала розвиватися аж до початку VI ст. н. е. Філософія Стародавнього Риму виникла наприкінці республіканського періоду Риму (II–I ст. до н. е.) і розвивалася паралельно з розвитком грецької філософії за часів Римської імперії приблизно до часу її падіння на початку VI ст. н. е. Саме тут виробляються стиль філософствування та проблематика, які визначили подальший розвиток філософії на Європейському континенті. Філософія античного світу виростає з міфології та епосу греків, що позначилося на її розвитку.

Основні характерні риси цієї філософії такі:

- наявність у ній значної кількості міфологічних та епічних образів;
- присутність елементів антропоморфізму (наділення предметів і явищ природи зовнішністю і фізичними властивостями людини);
- наївний пантеїзм, тобто отожднення богів із силами природи;
- пов'язування природних процесів із моральною проблематикою й оцінювання їх у категоріях «добра», «зла», «справедливості», «блага» та ін.;
- пошуки начала всього існуючого, що пізніше в новітній європейській філософії постане як проблема субстанції.

У розвитку античної філософії вирізняються три основних етапи:

– *перший етап* охоплює VII–V ст. до н. е., його називають досократівським, натурфілософським, або ранньою класикою. У центрі уваги філософів того етапу стояли проблеми фізики (природи), Космосу, Всесвіту;

– *другий етап* – класичний, або висока класика. Він охоплює V–IV ст. до н. е. У цей період відбувається антропологічний поворот у грецькій філософії – чітко помітна тенденція теми людини в системі інших проблем;

– *третій етап* у розвитку античної філософії (кінець IV ст. до н. е. – початок VI ст. н. е.) – пізня класика, або римсько-еллінський період, – завершальний етап античної філософії. Для цього етапу характерним є не стільки висування нових ідей, скільки осмислення, уточнення, коментування ідей і вчень, створених мислителями попередніх періодів.

Результати досліджень філософів античності суттєво вплинули на подальший розвиток філософської думки в усьому світі. В античній філософії були поставлені і частково розв'язані основні філософські проблеми: виникнення світу і людини, першооснови всього суцього, співвідношення двох основних форм буття – матеріального та ідеального, сенсу життя, смерті і безсмертя.

2. Досократична філософія (мілетська школа, Геракліт, елейці, піфагореїзм)

Рання грецька філософія виникла і розвивалася у тісному зв'язку з зачатками конкретних знань про природу. Вона розпочинається з появи натурфілософських ідей, тобто з філософського осмислення природи. Грецькою мовою слово «природа» звучить як «фізис», тому таку філософію називали фізичною, а філософів цього періоду – фізиками. Головним питанням давньогрецької філософії було питання про першооснову світу.

Перша філософська школа в Стародавній Греції виникла в VI ст. до н. е. в місті Мілет і отримала назву мілетської школи. Її основними представниками були Фалес, Анаксимандр, Анаксимен. Фалес висунув ідею першооснови всього – субстанції, і вбачав начало усього у воді, оскільки вона – всюди. Послідовник Фалеса Анаксимандр прийняв за першооснову суцього апейрон – невизначену і безмежну субстанцію. Третій представник мілетської школи – Анаксимен вважав першоосною всього повітря.

Яскравим представником ранньогрецької філософії є Геракліт (VI ст. до н. е.), який початком Всесвіту вважав вогонь. Вогонь (за Гераклітом) – це субстанція буття, оскільки перебуває завжди рівним собі, незмінним у всіх перетвореннях і як першооснова, конкретна стихія. Світ – це впорядкований Космос, він завжди був, є і буде вічно живим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає. Утворення цього Космосу відбувається на основі загальної мінливості явищ, загальної плинності речей. Рух властивий усьому, вся природа, не зупиняючись, змінює свій стан.

У VI ст. до н. е. виникає ще одна філософська школа – *елейська*, послідовники якої зветься елейцями. До представників елейської школи належать Парменід, Зенон Елейський, Мелісс та ін. Філософи-елейці основу світу вбачали в неконкретному: не в речовині, а в початку, який позначається поняттям «буття». Увесь світ елейці поділяли на світ істинний та світ неістинний. Істинним світом є буття, оскільки воно вічне і незмінне, завжди тотожне самому собі. Світ конкретних речей є неістинним буттям, адже речі постійно змінюються. Парменід заперечував рух, а його учень Зенон здійснював спроби обґрунтувати відсутність руху взагалі. На його думку, якщо виходити одночасно з перервності і неперервності простору та часу, то рух є неможливим. Найбільш відомим викладенням елейського відкидання руху та незмінності буття є *апорії* (логічні ускладнення) Зенона, які доводили, що якщо припустити існування руху, то виникають суперечності, які не можна розв'язати. Найбільш відомі апорії Зенона проти можливості руху: «Ахіллес і черепаха», «Стріла» та ін.

Засновником іншої філософської школи є Піфагор (VI ст. до н. е.), який вирішував ту ж проблему про першооснову світу. Його вихідна позиція: «Все є число». Піфагорійці вбачали в числах властивості і відносини, притаманні різним органічним поєднанням суцього; в числі і математичних відношеннях вони бачили пояснення прихованого сенсу явищ і законів природи.

3. Атомістичне тлумачення буття в античній філософії (Левкіп, Демокріт, Епікур)

Важливе місце в античній філософії посідає найзріліша форма стародавнього матеріалізму – атомістичне вчення, створене *Левкіпом* та *Демокрітом*. Якщо про Левкіпа – вчителя і друга Демокріта, відомо дуже мало, то про погляди Демокріта (V–IV ст. до н. е.) збереглося багато відомостей і творів. Демокріт за своє тривале життя здобув величезну кількість знань. Його твори – це нібито енциклопедія пізнання того часу.

Точну характеристику основних принципів учення Демокріта про сутність світу знаходимо у Діогена Лаєрського: «Початок всесвіту – суть атоми і порожнеча, усе інше лише вважається існуючим. Світи нескінченні і схильні до виникнення та зруйнування. Нічого не виникає із

неіснуючого та нічого не руйнується в неіснуюче. Атоми також нескінченні за величиною і кількістю, вони вихором несуться по всесвіту і цим породжують складне – вогонь, воду, повітря, землю». Демокрит вважав, що світ складається з атомів та порожнечі. Атом, на його думку, – це найменша частинка буття, вона неподільна, вічна і незмінна. Атоми розрізняються за величиною, формою, порядком розміщення. Вони вільно рухаються у порожнечі, а зіткнувшись, змінюють порядок руху. Причини руху атомів не описують. Атоми самі по собі є без'якісними. На поверхні речей знаходяться більш легкі, летючі атоми. Вони «втягуються» при диханні нами, і завдяки органам чуття ми й маємо певні образи предметів і уявлення про них. Демокрит був послідовним матеріалістом. Ця позиція особливо яскраво виражена в його розумінні душі. На його думку, усі живі істоти, у тому числі рослини, є одушевленими, але різною мірою. Душа складається з атомів, причому з атомів круглої форми. «Сонце і місяць складаються з таких самих тілець, як і душа, а душа і розум – одне й те саме». Душа є смертною: покинувши тіло, атоми душі розсіюються у повітрі.

У поглядах на пізнання Демокрит був переконаний, що існують два види пізнання: чуттєве та раціональне, причому раціональне пізнання спирається на чуттєве. Останнє є необхідною передумовою мислення. Однак чуттєве пізнання має свої межі. Там, де відчуття виявляються безсилими, на допомогу приходять розум. Саме розум спроможний усвідомити основу всього – атоми та порожнечу.

Подальший розвиток атомістичного вчення здійснив відомий давньоримський філософ *Епікур* (III–II ст. до н. е.). Усі явища природи і Всесвіту Епікур пояснював різними поєднаннями невмирущих атомів, які відмінні не тільки за формою і величиною, як у Демокрита, а й за вагою. Їхній прямолінійний рух поєднується зі спонтанними, внутрішньо замовленими відхиленнями у бік від прямої лінії, що закладає основи не тільки природної свободи, а й індивідуальної (людської) – стає можливим вільний вибір від визначеності наперед, тобто з'являється можливість вибору з декількох життєвих варіантів, можливість «втекти» від приреченості.

4. Філософія Сократа. Етичний раціоналізм Сократа

Величезний вплив на античну і світову філософію справив *Сократ* (V–IV ст. до н. е.). Він походив із бідної афінської сім'ї, жив і навчався в Афінах, а потім і сам учив у Афінах, де його слухали численні учні: Платон, Антисфен, Аристін, Евклід із Мегари. Сократ критикував софістів за те, що «навчають мудрості за платню», стверджував, що є такі людські якості, які дані людині Богом і є священними: це краса, мудрість та ін. І непристойно, аморально торгувати ними. Справжні погляди Сократа реконструювати дуже важко. Він ніколи не вважав себе мудрим. На думку Сократа, він лише філософ, який любить мудрість. Один із відомих його висловів: «Знаю, що нічого не знаю» – є насправді поясненням необхідності глибшого пізнання самого себе. Своїм найважливішим завданням Сократ уважав «виховання людей», зміст якого він убачав у дискусіях і бесідах, а не в систематичному засвоєнні якихось знань. Сократ не залишив ніяких рукописів. Його погляди викладено у працях Платона, Аристотеля. Будова світу, фізична природа речей, на його думку, непізнанні, пізнати можемо тільки самих себе. Це розуміння предмета пізнання Сократ висловив формулою: «Пізнай самого себе». Головне у знанні не теорія, а практика – мистецтво жити. Знання, за Сократом, є думка, поняття про загальне.

У центрі філософії Сократа постають людина, її ставлення до родини, суспільства, законів і, що важливо, – до богів. У бесідах та дискусіях Сократ звертав увагу на пізнання сутності доброчесності, а основними доброчесностями вважав він стриманість (як угамовувати пристрасті), мужність (як долати небезпеку) та справедливість (як дотримуватися божих та людських законів). Ці доброчесності людина здобуває шляхом пізнання та самопізнання. Головною гарантією досягнення істинного знання (отож, і доброчесності) Сократ називав наявність у людини совісті («даймоніон»).

У бесідах, спорах та дискусіях Сократа формувалася філософський метод, який назвали *діалектикою* (від грец. *dialektike* – вести бесіду, розмовляти). Мета методу – досягти істини шляхом виявлення супе-речностей у твердженнях супротивника за допомогою постановлення правильно підібраних питань. Крім того, Сократ звертався до *майєвтики* (з грец. букв. – повивальне ремесло). Сутність даного методу Сократа полягає у встановленні істини, добуванні прихованого знання, начебто невідомого заздалегідь ані учневі, ані вчителю.

Сократ спробував досліджувати суспільство як складний соціальний організм. У нього зустрічається також перша спроба класифікувати форму правління державою. Серед основних форм державного ладу він виділяв: *монархію*, *тиранію*, *аристократію*, *плутократію* та *демократію*.

Значення творчості Сократа полягає перш за все у тому, що він активно сприяв зміщенню уваги філософії з теми природи (космосу) до теми людини (мікрокосму). У самої людини головну увагу філософ звернув на її душу і знання, взаємовідносини з іншими людьми та суспільством.

5. Філософія Платона. Вчення Платона про ідеї

Найвидатнішим із безпосередніх учнів Сократа був *Платон* (V–IV ст. до н. е.). Він походив з афінського аристократичного роду. Справжнє його ім'я – Аристокл, а Платон – прізвисько (від грец. *platus* – широкоплечий). Платон був засновником філософської школи, відомої під назвою Академія. Він – перший найвідоміший філософ, практично всі твори якого дійшли до нашого часу. Їх він писав у формі діалогу. Платон залишив велику філософську спадщину. Крім «Апології Сократа», «Законів», Платон написав ще 34 твори у формі діалогів Сократа з ким-небудь із афінських громадян або учнів.

За переконаннями Платон – об'єктивний ідеаліст. Навколишній матеріальний світ, на його думку, є лише тінню й утворений від світу ідей, тобто матеріальний світ є вторинним. Усі явища і речі матеріального світу виникають і гинуть (і тому не можуть стати справжніми або сущими), а ідеї є незмінними, нерухомими та вічними. Багато уваги Платон приділяв і питанню класифікації ідей. Вище, ніж усі ідеї, на думку Платона, стоять ідеї краси і добра. Найдокладніше вчення Платона про ідеї розроблено у його творах «Пір», «Закон», «Федон», «Федр».

Своєрідним є вчення Платона і про навколишній світ. Відкидаючи вчення про матеріальну сутність світу, філософ визнавав Космос єдиним, невічним, бо його було створено вищою істотою, яку Платон називав деміургом. Центром Космосу є Земля, оточена планетами і нерухомими зірками. Небесні тіла Платон уважав одухотвореними істотами, богами.

На ідеалістичній онтології Платона ґрунтується і все його вчення про державу, людину та пізнання. Він уперше створив концепцію досконалої («ідеальної») держави. У трактаті «Держава» Платон прагнув показати, яким має бути досконалий лад суспільства, яке виховання має бути у людей у такому суспільстві. Проаналізувавши суспільне життя від давнини до часів, коли він жив, Платон дійшов висновку про те, що матеріальні умови існування, стимули та спілкування людей визначають ступінь свободи, необхідність поєднання їх узами дружби або ворожнечі. Усі існуючі на основі цього держави є державами негативного типу: тимократія, олігархія, демократія, тиранія. Платон протиставляв їм проект ідеальної держави, де влада має належати невеликій групі людей, очолюваній філософськи освіченим лідером; основним принципом ладу такої держави буде принцип справедливості, згідно з яким кожному громадянину відводяться особливе заняття та особливе становище, що зумовить їх гармонійне поєднання.

У гносеології Платон заперечував чуттєве пізнання та його форми. На його погляд, раціональне породжує чуттєве. Платон також прагнув сформувати на основі знань людей нового типу, спроможних оновити державу. В основі програми навчання в Академії було переконання, що знання ушляхетнюють людей, а через них – суспільство і державу. Платон сам читав лекції, серед його слухачів були астрономи, математики, медики.

6. Філософія Аристотеля: основні ідеї та їх вплив на світову філософію

Науково-теоретичний синтез попереднього розвитку античної філософії здійснено одним із найвидатніших учнів знаменитого Платона – *Аристотелем*, який став основоположником логіки, психології, політики та низки інших галузей знань. Наукова діяльність Аристотеля – це не тільки вершина античного філософського мислення, а й великий внесок практично в усі відомі тоді наукові галузі. Аристотель написав і продиктував учням понад 150 наукових трактатів. Найвідомішими його творами є «Органон» (розглядаються проблеми логіки), психологічний трактат «Про душу», етичні твори «Евдемова етика», «Велика етика», політико-економічні твори «Політика» та «Економіка» тощо. Основні положення філософії Аристотеля найповніше викладено у працях під умовною назвою «Метафізика». Найперша філософська проблема, за Аристотелем, – предмет філософії. Він вважав, що філософія повинна вивчати нематеріальні, самостійні, найбільш загальні причини розвитку матеріального та духовного світів і нерухомі сутності (закони) як першопричини всього.

Аристотель був першим критиком теорії ідей Платона. З критичним ставленням до вчення Платона і пов'язаний відомий вислів Аристотеля: «Платон мені друг, але істина дорожча». Аристотель доводить, що ідеї – лише копії речей і не відрізняються від них за змістом. Критикуючи ідеалізм Платона, філософ, разом з тим, критикував атомістичний матеріалізм. У процесі цієї критики було вироблено дуалістичне вчення про буття, згідно з яким для існування світу необхідні дві першооснови – матеріальна та ідеальна. Матерію Аристотель розглядав як пасивний початок, що має аморфний зміст і не може самостійно розвиватися. Активний початок – це форма. Завдяки формі

матерія перетворюється на щось певне, на реальні речі. Форма – перша сутність, а кінцевою формою усіх форм є Бог. Бог – це перший двигун природи і кінцева причина світу.

Проблематика людини у філософії Аристотеля знаходить своє відбиття у трактаті «Про душу», який присвячено дослідженню душі, з'ясуванню явищ сприйняття й пам'яті людини. Душа – причина і початок людського тіла. Всі складові душі повинні руйнуватися так само, як і тіло, за винятком розуму. Розум – частина душі, яка не виникає і яка не може загинути. В душі Аристотель вбачає найвищу діяльність людського тіла, його «дійсність», або ентелехію (здійснення).

У гносеології Аристотель критикував скептицизм попередників і стверджував можливість пізнання світу. Він визначав явище і сутність як ступені наближення до істини, розглядав чуттєве і раціональне пізнання. Але Аристотель протиставляв раціональне чуттєвому. Розум у Аристотеля може існувати самостійно, незалежно від почуттів як частина розумної душі, притаманної людині і Богу. Аристотель розрізняв пасивний розум, який відображає буття, і активний, який створює світ.

7. Філософія епохи еллінізму (кініки, скептики, стоїки, епікурійці, неоплатоніки)

Своєрідність філософії римсько-еллінського періоду (кінець IV ст. до н. е. – початок VI ст. н. е.) визначають ті філософські школи, які зробили другорядними всі питання об'єктивного світопорядку і стали звертатися передусім до проблем особистого життя людини. Провідними філософськими течіями цього періоду були такі:

– *кінізм*. Засновником школи кініків вважається *Антисфен*, а найбільш яскравим представником – *Диоген Синопський*. Кініки переосмислили призначення філософії, яка, на їх думку, повинна займатися не відстороненим спогляданням, а показувати людині шлях до правильного життя. Для цього слід переоцінити цінності і «перетворити на попіл хибні цінності». Такими хибними цінностями кініки вважали майно, тілесні задоволення, залежність від суспільної думки;

– *скептицизм*. Значного поширення в цей час набув і скептицизм – філософські погляди, які сповідують сумнів у можливості осягнення істини, здійснення ідеалів. Представників його характеризувало зневір'я в пізнавальні можливості людини, що було своєрідним проявом занепаду культури. Скептики – Піррон та Емпірик – систематизували аргументи проти пізнаваності світу, висунувши на основі цього вимогу «утримуватись від суджень»;

– *стоїцизм* (*Зенон з Кітіону, Клеанф та ін.*) – напрям філософії, який, зосереджуючись на етичних проблемах, проповідував незворушність, відстороненість від бід і радощів життя. Стоїки закликали мужньо переносити удари долі, не брати нічого близько до серця – ані втрат, ані успіхів. Ідеал мудреця: свобода від пристрастей, від чуттєвих бажань (апатія). Пізнання необхідне тільки для практичного життя;

– *епікурейзм*. Засновником школи був послідовник Демокріта *Епікур*, який учив, що основна мета філософії – щастя людини, якого можна досягти через пізнання законів світу. Для досягнення своєї мети філософія формує три види знання: фізику (вчення про природу і її закони), каноніку (вчення про пізнання), етику (вчення про досягнення людиною щастя). Всі явища природи і Всесвіту Епікур пояснював різними поєднаннями невмирущих атомів, які відмінні не лише за формою і величиною, як у Демокріта, а й за вагою, а також спонтанними, внутрішньо замовленими відхиленнями в бік від прямої лінії;

– *неоплатонізм* – ідеалістичний напрям філософії цього періоду. Філософським джерелом неоплатонізму є вчення Платона про первинність світу ідей і вторинність матеріального світу. Воно було витлумачено в дусі містицизму. Найбільш відомим і значним виразником ідей неоплатонізму був Плотін. Характерними рисами неоплатонізму є вчення про ієрархічно влаштований світ, породжений від поза межної йому першооснови; особлива увага до теми «сходження» душі до свого витoku; розробка практичних способів єднання з божеством (теургії).

8. Основні проблеми середньовічної християнської філософії та основні етапи її розвитку. Полеміка між реалізмом і номіналізмом

Середньовічна європейська філософія являє собою надзвичайно важливий, змістовний і тривалий етап в історії філософії, який охоплює період V–XV ст. Розвиток філософської думки періоду Середньовіччя був пронизаний проблемами релігії. В таких умовах філософія могла розвиватися тільки з позиції церкви. Її зміст і розвиток повністю залежали від теології, або богослов'я, яке представляло собою сукупність релігійних доктрин про сутність і дії Бога.

Основними завданнями філософії середньовіччя вважалися тлумачення Священного Письма, формулювання догматів Церкви і доведення буття Бога. Попутно суттєвого розвитку набула логіка, здійснювалася розробка проблеми співвідношення знання і віри, відбувалися суперечки про пріоритет одиничного й загального. В історії середньовічної філософії виділяються три етапи: апологетика, патристика (IV–VIII ст.) і схоластика (IX–XV ст.). Становлення філософії Середніх віків розпочинається періодом так званої апологетики (від грец. *apologia* – захист). За умов, коли християнство становило переслідувану меншість Римської імперії, представники апологетики (Юстин Мученик, Афінагор та ін.) зверталися до римських імператорів або широкого загалу із посланнями на захист християн. Наступний етап середньовічної філософії – патристика. Патристика (лат. *pater* – батько) – філософія і теологія отців церкви, тобто духовно-релігійних лідерів християнства (Августин Блаженний, Іоанн Еріугена). Вчення, вироблені батьками церкви, стали основоположними для християнського релігійного світогляду. Найбільш зрілою формою середньовічної філософії була схоластика. Схоластика – це тип релігійної філософії, для якого характерне принципове панування теології над усіма іншими формами пізнання, знання. Найбільш відомі представники – Ансельм Кентерберійський, Фома Аквінський.

Суперечка номіналістів і реалістів виникла у зв'язку з проблемою одиничного і загального. Під реалізмом розумілося вчення, згідно з яким справжньою реальністю володіють тільки загальні поняття, універсалії, а не одиничні предмети, існуючі в емпіричному світі. Універсалії існують до речей, являючи собою думки, ідеї в божественному розумі, і тільки завдяки цьому розум є в стані пізнавати сутність речей, оскільки ця сутність є не що інше, як загальне поняття.

Протилежний реалізму напрям носив назву номіналізм. Номіналізм – це філософське вчення, що заперечує онтологічне значення загальних понять і стверджує, що вони існують не в дійсності, а тільки в мисленні. За твердженням номіналістів, загальні поняття – це тільки імена, вони не володіють ніяким самостійним існуванням поза і крім одиничних речей і утворюються нашим розумом шляхом абстрагування ознак, загальних для цілого ряду емпіричних речей і явищ. Тому універсалії існують не до, а після речей.

9. Філософське вчення Фоми Аквінського, його концепція «подвійної істини»

Визначним представником класичної схоластики був монах домініканського ордену Фома (Томас) Аквінський (XIII ст.). В основних своїх творах «Сума теології» та «Сума проти язичників» Фома Аквінський намагався поставити філософію на службу релігії, синхронно проводячи розмежування між знанням і вірою, доводячи можливість гармонії між ними, а також необхідність їх співіснування. Розрізняв відповідно істини розуму і одкровення. Найвищі істини ті, які недоступні свідомості і можуть бути досягнуті тільки через віру. Основним методом пізнання істини Фома вважав пізнання причини через наслідок (*quia*). Цей метод він демонструє, висунувши п'ять доказів буття Бога: у світі все рухається, але для руху потрібен першодвигун – Бог; ланцюг причин і наслідків не може йти в нескінченність, тому є перша причина – Бог; з усієї сукупності випадкових і невідповідних речей у світі виходить необхідність деякої сутності, яка не має зовнішньої причини свого існування, але сама представляє причину необхідності для всіх інших. Це – Бог; щоб визначити ступінь істинності речей, необхідно мати якусь сутність, яка буде граничним ступенем усіх благ. Ця сутність – Бог; усі речі в природі позбавлені розуму, проте облаштовані доцільно, отже, їх упорядковує розумна істота – Бог.

У центрі томізму – вчення про те, що Всесвіт являє собою ієрархію ступенів буття. Нижчий ступінь цієї ієрархії становить природа, матерія, вищий – Бог, абсолютна божественна свідомість, яка творить світ і керує ним. Кінцевою метою людського життя є Бог. Але розумом він не пізнається. Бог є найрозумніша істина, яка недоступна слабкому людському розуму. Ця істина дається людям через послані Богом «істини одкровення». Однак «докази» буття Бога можна знайти шляхом осмислення «ідей», закладених Богом у природному світі. На цих вихідних засадах Фома вибудовує концепцію подвійної істини: є «істини розуму» і є вищі істини – «істини одкровення». Істини розуму відкриваються нам через науку і філософію, істини одкровення – через теологію, зокрема через Святе Письмо (Біблію). Отже, філософія і теологія не суперечать одна одній, бо досягають різні світи – природу і Бога. Фома вважав, що в людині інтелект переважає над волею. Людина хоче знайти блаженство, а воно полягає не в акті волі, а в торжестві розуму, спрямованого до вищого блага. Оскільки людині не дано знати всю повноту божественного Блага і досконалості, то людина, щоразу обираючи, може помилитися, але в цьому і виявляється її свобода. Практичний розум, відаючи етичними проблемами, на досвіді розпізнає добро і зло. Все, що відповідає розуму, – добро, те, що суперечить йому, – зло. Намагаючись примирити віру та розум, Фома Аквінський не тільки

підкреслював, що розум – Божий дар, а й переконував, що його треба використовувати, аби звеличити Бога.

10. Гуманістичний характер та основні напрями філософії епохи Відродження. Основні ідеї епохи Реформації

Починаючи з XV ст., у соціально-економічному й духовному житті Західної Європи відбувається ціла низка змін, що знаменують початок нової епохи, яка увійшла в історію під назвою Відродження. Філософське мислення цього періоду можна охарактеризувати як антропоцентричне, оскільки в центрі його уваги опиняється людина. Людина тут не просто природна істота, вона творець себе і цим відрізняється від інших природних істот. Вона панує над самою природою, за допомогою творчої діяльності вона не просто задовольняє свої потреби, вона створює новий світ, творить красу і себе. В епоху Відродження філософія знову звертається до вивчення природи. В рамках цього виникає два напрями: деїзм і пантеїзм. Деїзм – визнання божественного першоджерела. Але деїсти вважали, що Бог, створивши одного разу природу, більш не втручається в установлені ним же самим закони. Це перехідна форма до атеїзму (Галілео Галілей). Пантеїзм – вчення про те, що Бог і природа збігаються (Джордано Бруно).

Особливості філософії епохи Відродження: секуляризація – вивільнення від церковного впливу; антропоцентризм – у центр досліджень поставлено людину; опора на природничо-наукові знання; пошуки вірного методу пізнання; формування нового матеріалістичного світогляду, виникнення своєрідних форм переходу від старого до нового світогляду, а саме – деїзму і пантеїзму.

В епоху Відродження основною рисою культури був гуманізм, який спочатку означав «світське» (нецерковне) знання, так само як гуманістами називали просто представників «світської інтелігенції», яка виникла в цей час унаслідок швидкого зростання ролі розумової праці й появи таких «розумових» занять, які виходили за межі офіційних, переважно теологічних, досліджень. Великими гуманістами епохи Відродження були: Данте Аліг'єрі; Марсилій; Франческо Петрарка; Джованні Боккаччо та ін.

Ренесансно-гуманістичні ідеї викликали істотні деформаційні процеси в римсько-католицькій церкві, привели до її реформи, або так званої Реформації (від лат. *reformare* – перетворювати, виправляти). Реформацію і Ренесанс об'єднує те, що вони є явищами однієї історичної епохи, мають загальну антифеодалну спрямованість, в їх основі лежить антифеодалний рух, носіями якого були міські прошарки суспільства. Якщо Ренесанс висуває вимогу перетворення суспільства шляхом розширення світської освіти, то Реформація спрямована проти монопольного становища католицької церкви та її вчення в політиці, ідеологічній системі тодішнього європейського суспільства. Вона практично залишається на рівні середньовічного світогляду, але пропонує новий шлях до Бога. Представниками реформаторського руху були Мартін Лютер, Томас Мюнцер, Ульріх Цвінглі та ін.

Тема 3.

Філософія Нового часу та епохи Просвітництва

1. Емпіризм та сенсуалізм Нового часу. Проблема наукового методу, вчення про людину і суспільство (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Дж. Берклі)

XVII ст. відкриває новий період у розвитку філософії, який прийнято називати філософією Нового часу. Термін «Новий час» є таким само умовним, як і термін «Відродження». Застосовуючи його, ми маємо на увазі час зародження та утвердження нового суспільного устрою – буржуазного, який висуває й обґрунтовує нові цінності та засади людського буття порівняно з феодалізмом. Машинне виробництво, яке поступово витісняло ремесла, потребувало розвитку точних знань про закономірності природи. Унаслідок цього перед суспільством постала проблема розроблення методів, шляхів та прийомів вивчення природи.

Соціальні перетворення і розвиток науки Нового часу викликали до життя нову орієнтацію філософії, яка стала опиратися головним чином на науку. На перший план у філософії цього періоду виходять проблеми теорії пізнання – гносеології, і в першу чергу – проблеми пізнання, особливо – проблема методу. Якщо через всю середньовічну філософію проходить полеміка між номіналізмом, який спирається на досвід, і реалізмом, який апелює до розуму, то в філософії XVII ст. ці напрями утверджуються як емпіризм і раціоналізм. Стрижнем теоретичних суперечок між ними стає питання про визначення джерел людських знань.

Прихильники емпіризму (грец. *empeiria* – досвід) вважали єдиним джерелом пізнання дані органів чуття людини, справедливо стверджували, що процес пізнання починається з відчуттів. Проте вони недооцінювали раціональну діяльність, вважали, що розум нічого не додає до змісту знань, оскільки немає нічого, чого б не було у відчуттях, а розум лише комбінує матеріал, отриманий з чуттєвого досвіду. Своєрідною модифікацією емпіризму виступає сенсуалізм (лат. *sensus* – почуття). Прихильники сенсуалізму прагнули вивести весь зміст пізнання вже не просто з досвіду, а з діяльності органів чуття. Емпіризм і сенсуалізм розвивали Френсіс Бекон, Томас Гоббс, Джон Локк, Джордж Берклі, представники французького матеріалізму.

Прихильники раціоналізму вважали джерелом пізнання розум, логічне мислення, стверджували, що чуттєвий досвід не може забезпечити достовірність і спільність знання. Класичний раціоналізм виходив з ідеї природного порядку – необмеженої причинно-наслідкової послідовності, яка пронизує світ (детермінізм). Стверджував визначальну роль розуму не тільки в пізнанні, а й у діяльності людей. Ця позиція раціоналізму, як і позиція емпіризму (сенсуалізму), страждала однобічністю, абсолютизацією однієї з пізнавальних властивостей людини, яке в результаті сприяло утвердженню в філософії метафізичного, механістичного способу мислення. Основні представники раціоналізму – Рене Декарт, Бенедикт Спіноза, Готфрід Лейбніц.

2. Раціоналізм Нового часу (Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц)

Основоположником раціоналістичного напрямку в філософії Нового часу став французький філософ *Рене Декарт* (XVI–XVII ст.). Основні його твори – «Роздуми про метод», «Начала філософії». Услід за Беконом та Гоббсом Декарт приділяє велику увагу розробці наукового методу пізнання. Якщо попередні філософи розробляли методи емпіричного дослідження природи, то Декарт намагається розробити універсальний метод усіх наук. Таким методом він вважав раціональну дедукцію. Дедукція (від лат. *deductio* – виведення) – це перехід від загального до окремого, одна з форм умовиводу, при якій на основі загального правила логічним шляхом з одних положень як істинних з необхідністю виводиться нове істинне положення. Характерною рисою філософського світогляду Декарта є дуалізм. Він припускав існування двох незалежних одна від одної субстанцій – матеріальної та духовної. Основною властивістю матеріальної субстанції є протяжність, а духовної – мислення. Матеріальну субстанцію Декарт ототожнював з природою і вважав, що все в природі підкоряється суто механічним законам, які можуть бути відкриті за допомогою математичної науки – механіки.

Послідовником і критиком вчення Декарта був нідерландський філософ *Бенедикт Спіноза* (XVII ст.). В основі його філософської системи лежить вчення про єдину субстанцію – природу. Субстанція – причина самої себе. Філософ заперечує існування надприродного, ототожнює Бога з природою, стоїть на позиціях пантеїзму. Природа існує вічно, не має кінця, вона є причина та наслідок, сутність і явище. Природа, субстанція, матерія і Бог становлять, за Спінозою, нерозривну єдність. Таке розуміння субстанції містило як діалектичну ідею взаємодії між конкретними матеріальними утвореннями, так, водночас, і ідею їх матеріальної єдності. Однак Спіноза відкидав атрибутивність руху; на його думку, рух не є невід'ємною властивістю матеріального світу, а лише його Модусом (вторинною, похідною характеристикою). Це було антидіалектичним моментом у філософії Спінози.

Останнім представником європейського раціоналізму XVII ст. вважається німецький філософ-ідеаліст *Готфрід Вільгельм Лейбніц*. Ядром його філософської системи є вчення про монади – *монадологія*. Монада – це проста неподільна духовна субстанція. Стосунки між монадами – це гармонія. Первісна якість монади – самодіяльність. Тому, завдяки монадам, матерія має здатність до вічного саморуху. Свідомість властива тільки тим монадам, які мають здатність до самосвідомості, – тільки людині. З основними ідеями монадології пов'язана і теорія пізнання Лейбніца. У ній він намагався знайти компроміс між раціоналізмом і сенсуалізмом. Філософ переконливо доводив, що людське пізнання завжди потребує певних принципів, які роблять його осмисленим.

3. Філософія епохи Просвітництва. Французьке Просвітництво (Ш. Л. Монтеск'є, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо)

У другій чверті XVIII ст. у Франції сформувався широкий і могутній рух, який дістав назву *Просвітництво*. Він не був тільки політичним чи філософським явищем, хоч філософія, особливо матеріалістична, відіграла в ньому важливу роль.

Просвітництво об'єднало всіх прогресивно мислячих представників «третього стану»: юристів, філософів, буржуазію, природознавців.

Просвітники критикували феодальний лад та його культуру, вимагали встановлення нових, прогресивних суспільних порядків, виступали на захист народних мас, за їх право на освіту і культуру. Вони вірили в людину, в її розум і високе покликання.

Одним із перших філософів-просвітників був *Шарль Луї Монтеск'є*. Його перший літературний досвід – роман «Перські листи» – мав величезний успіх. У ньому філософ піддав критиці феодально-абсолютистський режим. Основним твором Монтеск'є по праву вважається твір «Про дух законів». У своїй філософії Монтеск'є розглядав причини існування різних форм суспільства, вважаючи, що для того, аби зрозуміти ту чи іншу форму суспільного розвитку, необхідно почитати те законодавство, яке існує в даному суспільстві.

Класичним філософом французького Просвітництва був *Вольтер*, головні ідеї якого викладені в працях: «Філософські листи», «Метафізичний трактат» та ін. Головне завдання своєї філософії Вольтер убачає в розвінчуванні релігійної догматики, що заважає людям будувати щасливе життя, культивуючи неучтво, неосвіченість, фанатизм, брехню.

У філософії природи Вольтер – послідовник Ньютона. Він розвинув ідею загальної закономірності природи, а також відстоював перевагу принципу причинної зумовленості її явищ перед принципом доцільності.

У теорії пізнання Вольтер прагнув поєднати сенсуалістичний емпіризм з деякими елементами раціоналізму. Основою для нього була теза про походження всіх знань з відчуттів.

Вольтер обґрунтував ідею рівності людей, і цю рівність розумів як рівність політичну, рівність перед законом і правом. Соціальну та майнову нерівність він розглядав як умову соціальної рівноваги і морального розвитку суспільства.

Молодшим сучасником Вольтера був *Жан-Жак Руссо*. Центральна проблема творчості Руссо – нерівність між людьми та шляхи її подолання. Руссо досліджував виникнення майнової та соціальної нерівності людей і прагнув знайти шляхи її ліквідації. Він вважав, що нерівність між людьми не споконвічна, у її виникненні винна приватна власність.

На думку Руссо, первісне людське суспільство перебувало у природному стані і людина була істотою самодостатньою, матеріально незалежною від інших людей. Приватна власність, яка виникає внаслідок суперечностей між інтересами людей, призводить до несправедливості.

4. Французький матеріалізм XVIII ст. Вчення про матерію, пізнання, людину і суспільство (К. А. Гельвецій, П. Гольбах, Ж. Ламетрі, Д. Дідро)

Свого вищого рівня західноєвропейська філософія Нового часу досягла у творчості французьких мислителів Жюльєна Офре де Ламетрі, Клода Адріана Гельвеція, Поля Анрі Гольбаха і Дені Дідро. Кожен з цих філософів прийшов до матеріалізму своїм шляхом, щоправда, позиції їх досить різні. Між деякими з них навіть були серйозні розбіжності. Разом з тим у матеріалізмі французьких мислителів XVIII ст. є багато спільного.

Можна виділити такі характерні риси їх матеріалістичної філософії:

1. Французький матеріалізм був механістичним. Усі форми руху матерії пояснювалися на основі законів механіки. Це було пов'язано з тим, що в той період найбільш розвинутою наукою була класична механіка. Її закони абсолютизувалися. Наприклад, Ламетрі вважав, що людина – це своєрідна машина. Він навіть написав книгу «Людина – машина».

2. Французький матеріалізм носив метафізичний характер. Такий матеріалізм насамперед розумів розвиток як рух по замкнутому колу. Це знову-таки відповідало рівню знань того часу. Багато що наштовхувало їх на думку, що все в природі відбувається циклічно: зміна дня і ночі, зміна пір року, круговорот у природі, циклічність більшості фізіологічних процесів. У Дідро, правда, були деякі спроби подолати погляд, згідно з яким будь-який розвиток є рух по замкнутому колу.

Відомо, що ще середньовічні схоласти ставили питання, що здавалося нерозв'язним. Що виникло раніше – курка чи яйце? Якщо яйце, то його знесла курка, якщо ж курка, то вона була колись курчам, що вилупилося з яйця. В межах «чистої логіки» питання здавалося нерозв'язним. Дідро дав на нього геніально просту відповідь: ні курка і не куряче яйце, а щось третє. Це було чудовим, хоча поки ще умоглядним, натурфілософським передбаченням еволюційного вчення Дарвіна, згідно з яким біологічними предками птахів були плазуни.

3. Французькі матеріалісти XVIII ст. були войовничими атеїстами. Вони вважали, що матеріальний світ вічний і нескінченний, що в ньому немає місця жодним містичним надприродним силам: він не був ніколи створений і не буде ніколи знищений. Ця ідея про вічність і нескінченність

природи лежить в основі всіх ідей французьких матеріалістів. Аналізуючи особливості релігійної віри, вони робили висновок, що релігія не веде людину до справжніх істин, а вводить в оману.

4. Матеріалістичне розуміння світу у французьких мислителів поєднувалося з ідеалістичним розумінням суспільства. У питанні про виникнення суспільства французькі матеріалісти схилились до натуралізму, тобто причину тих чи інших суспільних явищ шукали в природі, навколишньому середовищі та в біологічній природі людини.

Ідеалізм їх полягав у тому, що вони не розуміли процесів історичного розвитку і давали йому наївні пояснення. Наприклад: історія, за Гольбахом, являє собою нагромадження подій, які не можна пояснити, тому що їх нескінченно багато.

Тема 4.

Німецька класична філософія

1. Теоретична філософія І. Канта. «Коперніканський переворот» у теорії пізнання

Родоначальником німецької класичної філософії вважається Іммануїл Кант (XVIII ст.). Його філософську спадщину поділяють на три періоди: «докритичний», «критичний» та «антропологічний». У «докритичний» період заслуговують на увагу ідеї Канта щодо виникнення світу. Він розробив космогонічну гіпотезу, за допомогою якої він розкрив механізм виникнення Всесвіту і виклав нові принципи його формування. Згідно з цією гіпотезою Сонячна система є продуктом поступового охолодження газової туманності. Тут уперше поняття еволюції було поширено на космічні явища. У створенні Всесвіту брали участь дві сили – тяжіння і відштовхування. Завдяки взаємодії цих сил, за Кантом, почали утворюватися планети. Але це не завадило Канту стверджувати, що існує зовнішня сила, яка змінює Всесвіт. Процес виникнення, розвитку і загибелі світів є постійним.

У «критичний» (назва пов'язана з першим словом його головних праць: «критика», що означає дослідження самих підвалин) період Кант створює філософські праці, які стали подією в історії людської культури: «Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму», «Критика здатності судження». В першій викладена теорія пізнання філософа, у другій – його етичні, у третій – естетичні погляди. На перший план у цей період виступає ідея «коперніканського перевороту» у філософії. До Канта вважали, що пізнання є результатом дій на людину зовнішніх чинників. При цьому людина сприймає (тобто перебуває пасивною), а світ впливає на неї. Кант «перевернув» це співвідношення: він проголосив, що пізнання і знання є результатом людської (насамперед розумової) активності. Людина пізнає лише тією мірою, якою сама випробовує природу, ставить їй запитання. Аналогія з «коперніканським переворотом» тут цілком очевидна: Копернік «зрушив» Землю (яку до того розглядали нерухомим центром Всесвіту), а Кант «зрушив людину», поклавши край її пасивності. У чому полягає значення цього перевороту? По-перше, Кант дав більш виправдану картину пізнання: пізнання – не дублювання реальності, не перенесення речей у людський інтелект, а діяльність створення інтелектуальних засобів людської взаємодії зі світом. По-друге, людський розум може визнати надійним лише таке знання, яке він сам видобував на зрозумілих йому принципових засадах і обґрунтував з необхідністю. По-третє, у концепції І. Канта людина постає творчою і діяльною; при цьому що активнішою вона є, то розгалуженішими будуть її зв'язки з дійсністю і, відповідно, – ширшими знання.

У теорії пізнання Іммануїл Кант розкрив взаємозв'язок чуттєвого та раціонального в пізнанні; висунув концепцію трьох сходинок пізнання: чуттєвого споглядання, розсудку та розуму; відстоював позиції агностицизму. За Кантом, людські відчуття є лише суб'єктивними враженнями, які не дають повних знань про об'єктивні речі, через що останні є непізнаваними «речами в собі».

2. Практична філософія І. Канта: етичні та естетичні ідеї, категоричний імператив

У книзі «Критика практичного розуму» Кант намагається відшукати апріорні підстави моральності. Це повинен бути загальний принцип, закон для всіх. Кант вважає, що моральні регулятори повинні бути незалежні від зовнішніх підстав, сам розум у своєму практичному застосуванні встановлює моральний закон. Людина як розумна істота має волю, здатність діяти певним чином. Воля визначає деякі правила дії. Моральна воля містить максими й імперативи.

«Максима є суб'єктивний принцип воління». Максима – це бажання, намір суб'єкта діяти певним чином. Максима – суб'єктивне правило, яке розглядається суб'єктом як значуще тільки для нього. На відміну від них імперативи мають загальнозначущий сенс, вони мають значення для волі кожної розумної істоти. Імперативи виражені як належність, вони вказують, що поступати таким-то чином – добре.

Категоричний імператив. Імперативи бувають двох видів: гіпотетичний і категоричний. Гіпотетичний імператив приписує вчинок, який є хорошим засобом для чогось іншого. Головний закон моральності, «практичного розуму» – категоричний імператив. Кант дає такі формулювання категоричного імперативу: «Я завжди повинен вчиняти тільки так, щоб я також міг бажати перетворення моєї максими у загальний закон». «Роби так, щоб максима твоєї волі могла в той же час мати силу принципу загального законодавства». Ця формула доповнюється вимогою вчиняти так, «щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі всякого іншого так само, як до мети, і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу».

Категоричний імператив – універсальне правило для оцінювання людських дій. Підпорядкованість вчинків людини категоричному імперативу – обов'язок людства. Кант розрізняє легальність і моральність. Буває, що людина робить вчинки, що збігаються з категоричним імперативом, не зі свідомого дотримання його, а з простого почуття схильності до таких вчинків. Це дії легальні, але не моральні. Вчинок є моральним тільки в тому випадку, якщо він здійснюється з обов'язку, свідомого слідування категоричному імперативу. «Людина живе лише з почуття обов'язку, а не тому, що знаходить якість задоволення в житті. Такий справжній мотив чистого практичного розуму». Але розуміння обов'язку ще не веде до моральних вчинків. Вчинки також повинні бути моральними. Ми здорові морально тільки тоді, коли пануємо над собою, і ми хворі, коли нас ведуть афекти й пристрасті. До моральних чеснот Кант відносив правдивість, чесність, щирість, почуття власної гідності.

У трактаті «Ідея всесвітньої історії з всесвітньо-громадської точки зору» І. Кант розмірковує над історичним процесом. Він вважає, що в його основі лежать природні потреби людини, а також супе-речності між ними, що є необхідною умовою вдосконалення людського роду, але їх можна і слід розв'язувати.

3. Г. Гегель, його філософська система і метод

Вчення Георга Гегеля (XVIII–XIX ст.) є вищим досягненням класичної німецької філософії. Гегель називав свою філософську систему абсолютним ідеалізмом. Він прагнув охопити весь природний і духовний світ одним поняттям. Таким поняттям є «абсолютна ідея», під якою розуміється розумне мислення як першооснова або субстанція всього існуючого.

Першим етапом саморозкриття «абсолютної ідеї» є логіка. Через логіку «абсолютна ідея» розкривається в її загальному змісті у вигляді системи категорій, починаючи від найбільш базисних – буття, небуття, наявного буття, якості, кількості, і закінчуючи конкретними, різноманітно обумовленими поняттями – хімізму, біологізму, пізнання. Як чисті думки і ступені розвитку ідей вони самі по собі є змістовними і тому складають суть речей.

Наступний етап саморозвитку – природа – необхідний у процесі розвитку «абсолютної ідеї», але допоміжний засіб. За Гегелем, Бог створює природу з тією метою, щоб з природи виникла людина і разом з ним людський дух.

Вищою формою розвитку «абсолютної ідеї», де вона усвідомлює себе і весь пройдений нею шлях, є «Абсолютний Дух», під яким розуміється сукупна духовна діяльність людства протягом тисячоліть розвитку всесвітньої історії. Під «Абсолютним Духом» розуміється також філософська система самого Гегеля. З цього моменту вихідне значення «Абсолютної ідеї» припиняється і подальший процес руху може бути осмислено як замкнене коло, як просте повторення ідеєю пройденого шляху.

У певному протиріччі з системою Гегеля знаходиться його діалектичний метод, який передбачає розгляд усіх явищ і процесів у загальному взаємозв'язку, взаємозумовленості і розвитку.

Гегель характеризував діалектику як рушійну силу істинного пізнання, як принцип, що вносить в зміст науки внутрішній зв'язок і необхідність. Діалектичний метод Гегеля також включає в себе принципи аналізу дійсності: сходження від абстрактного до конкретного, відповідність історичного і логічного, всебічність та ін.

Діалектичний метод викладено в роботі «Наука логіки», в якій представлений аналіз найважливіших законів, категорій і принципів діалектики, обґрунтовані положення про єдність діалектики, логіки і теорії пізнання. Під діалектикою Гегель розумів теорію розвитку, в основі якого лежить єдність і боротьба протилежностей, тобто становлення і розвиток протиріч. Гегель підкреслював, що неможливо зрозуміти предмет, не усвідомивши всього попереднього шляху його

розвитку. Розвиток відбувається не по замкнутому колу, а по спіралі, поступально, від нижчих форм до вищих, від змісту до змісту. У цьому процесі відбуваються взаємні переходи кількісних і якісних змін (еволюції й скачки). Джерелом розвитку є протиріччя, яке рухає світ. Протиріччя є єдністю взаємовиключних і одночасно взаємопередбачаючих протилежностей.

4. Філософія Л. Фейєрбаха, її антропологічний характер

Період німецької класичної філософії закінчує філософська система Фейєрбаха. Він замолоду був учнем і послідовником Гегеля, але пізніше починає сумніватися в істинності гегелівського вчення і розробляє свою філософію. Його основні праці: «До критики філософії Гегеля», «Сутність християнства», «Тези до реформування філософії» та ін.

Основні риси філософського вчення Фейєрбаха.

1. Основою філософії Фейєрбаха є вчення про природу. Він стверджує, що немає нічого вищого за природу, як немає і нічого нижчого за неї. Природа вічна. Вона нескінченна у просторі: тільки людська обмеженість ставить межі її протяжності. Фейєрбах відкидає погляди на природу як на умову розвитку духу, як на щось похідне, залежне від свідомості та волі.

2. Матеріалізм Фейєрбаха був антропологічним. Річ у тім, що в центрі його філософії – вчення про людину (антропос). Людина розглядається ним як природна істота, як вищий ступінь природного саморозвитку. Почуття і свідомість людини є теж природними явищами. Тому він говорить про людину як про щось незмінне, абсолютне, а не як про конкретну історичну людину. Людина, за Фейєрбахом, виступає як позаісторична і позасуспільна істота. У цьому полягає суттєвий недолік філософії Фейєрбаха.

3. Антропологічний матеріалізм Фейєрбаха був метафізичним. Він не зміг подолати споглядального характеру попереднього матеріалізму і усвідомити роль практики у процесі пізнання і суспільного розвитку. Через споглядальні позиції він не зміг зрозуміти гегелівської діалектики і відкинув її разом з ідеалістичною системою.

4. У теорії пізнання Фейєрбах був на позиції сенсуалізму. Свою філософію він називає чуттєвою філософією, але не заперечує взаємозв'язку чуттєвого і раціонального. Він підкреслює, що чуттєве повинно доповнюватися раціональним, а раціональне – чуттєвим. Фейєрбах рішуче виступав проти агностицизму.

5. Філософія Фейєрбаха мала атеїстичний характер. Він вів непримиренну боротьбу проти релігії. Джерело її, так само як і ідеалізму, він вбачав у відриві від буття. Проте, виступаючи проти ортодоксальної релігії, Фейєрбах пропонував створити нову релігію, яка обожнювала б силу любові людини.

6. У розумінні суспільного життя Фейєрбах був ідеалістом. Він, як і матеріалісти минулого, не зміг зрозуміти суспільних процесів. Філософ не підійшов до розуміння того, що свідомість людей визначається не тільки положенням їх тіла та навколишньою природою, але і, головним чином, матеріальними умовами життя людей, їх суспільним буттям.

Попри всі недоліки, властиві філософії Фейєрбаха, її безперечним досягненням є те, що вона звернулася до людини, відтворила матеріалістичні принципи і, таким чином, мала значний вплив на розвиток філософської думки.

Тема 5. Сучасна світова філософія

1. Російська філософія XIX – початку XX ст. Головні риси й особливості

Російська філософія починає своє існування з XIX ст. Про самотність російської філософії засвідчили вперше «Філософічні листи» Петра Чаадаєва. Філософія Чаадаєва дала поштовх розколу в російській філософській думці у 40–50-ті рр. XIX ст. і виникненню в ній двох протилежних течій – *західництва* і *слов'янофільства*. Представники західництва (Б. Чичерін, Б. Грановський та ін.) стверджували, що Росія вже з петровських часів незворотно прив'язана до Заходу. Лідери слов'янофільства (О. Хомяков, І. Киреевський та ін.), навпаки, виступали з обґрунтуванням самотнього шляху історичного розвитку Росії, відмінного і в чомусь протилежного західноєвропейському.

У другій половині XIX ст. чітко оформилися два напрями в російській філософії: радикальний, або революційно-демократичний, і релігійно-ідеалістичний. Найбільш видними представниками

першого напрямку були М. Чернишевський, Г. Плеханов. Ідеологами російського політичного радикалізму філософія сприймалася виключно в контексті обґрунтування і пропаганди революційних ідеалів.

Основи російської релігійної філософії заклав видатний російський мислитель Володимир Соловйов (XIX ст.). Центральна ідея філософії Соловйова – ідея всеєдності. Він намагався довести, що синтез філософії, науки і богослов'я надасть можливість створення «цілісного знання», яке через «цілісне суспільство» приведе до «цілісного життя». Іншим представником цього напрямку є Микола Бердяєв (XIX–XX ст.). Коло його інтересів зосереджується на питанні пошуку способів духовного оновлення та самоідентифікації суспільства і особистості. Важливий внесок у розвиток російської релігійної філософії внесли і такі філософи, як Микола Лоський, Павло Флоренський, Лев Карсавін, Іван Ільїн, Олексій Лосєв та ін. Головне завдання філософії вони вбачали у формуванні теорії про світ як єдину цілісність з позиції морально-релігійного досвіду. Це мислителі різних поглядів, але всіх їх єднає інтерес до духовних цінностей, визнання теоретичної та практичної першості духовного життя над зовнішніми формами співжиття, моральності, пошук змістовних творчих основ людського буття.

Однією з філософських течій, орієнтованою на гуманістичний погляд на людину і світ, став російський космізм. У роботах представників філософії космізму В. Одоєвського, М. Федорова, К. Ціолковського, В. Вернадського та ін. обґрунтовується необхідність єднання людей на основі ідей екологічного змісту. Людське суспільство розглядалося не як випадкове явище у Всесвіті, воно мало стати могутнім фактором у космічній протидії хаосу, у збільшенні ентропії. Особливостями російської філософії є відсутність поділу на матеріалізм і ідеалізм, широкий діапазон світоглядних проблем, релігійно-моральна спрямованість, розробка проблеми людини та літературна форма філософування.

2. Філософія марксизму: передумови виникнення, основні ідеї та їх вплив на світову філософію й соціальну практику

Марксизм – філософія, економічна і соціально-політична доктрина, що за останні півтора століття існування так чи інакше вплинула на долю людства. Його творці – Карл Маркс (XIX ст.), Фрідріх Енгельс (XIX ст.); час створення – 40-ві рр. XIX ст. Передумовами виникнення марксистської філософії були: утвердження капіталізму як соціального строю, вихід пролетаріату на політичну арену, успіхи природознавства, а також великі наукові відкриття, які дали засновникам марксизму певний матеріал для філософських узагальнень. Свої філософські погляди вони виклали в таких наукових працях: «До критики гегелівської філософії права», «Тези про Фейєрбаха» (Маркс); «Походження сім'ї, приватної власності і держави», «Анти-Дюрінг», «Діалектика природи» (Енгельс) та ін.

Особливості філософії марксизму: 1) філософська основа марксизму заснована на поєднанні матеріалізму з діалектикою, на так званому діалектичному матеріалізмі; 2) особливе місце у філософії марксизму займає проблема людини. Карл Маркс і Фрідріх Енгельс почали розглядати людину не лише як продукт природи, а й як соціальний феномен, причому акцент робили на її соціальних характеристиках; 3) розвиток суспільства в марксизмі розглядається з матеріалістичних позицій. Попередня філософія вбачала джерело розвитку суспільства в ідеях, а філософія марксизму переносить акцент на економічне життя суспільства, насамперед на сферу матеріального виробництва; 4) червоною ниткою через увесь марксизм проходить ідея знищення приватної власності. Приватна власність, за Марксом, є найглибшим джерелом, витоків усіх соціальних лих і тому саме її потрібно ліквідувати; 5) важливе місце у філософії марксизму посідає проблема практики. Вона тлумачиться як матеріальна предметно-чуттєва, цілеспрямована діяльність людини; 6) характерною рисою марксистської філософії є її атеїзм.

Особливий вплив марксистська філософія справила на діячів російського революційного руху, передусім на Леніна (XIX–XX ст.) – творця більшовизму. Унаслідок історичних реалій, що склалися в Російській імперії у жовтні 1917 р., Ленін та його соратники реалізували марксизм на практиці. Так виникла нова «пролетарськоробітничка» держава – СРСР. Однак реальна практика соціалізму, зокрема диктатура пролетаріату, виявилася зовсім не такою, якою вона уявлялася її творцям. У результаті соціалістичного будівництва утворилося не суспільство соціальної справедливості та рівності, як передбачали основоположники марксизму, а суспільство з тоталітарним режимом на чолі з купкою обраних правителів, які вважали себе «вірними продовжувачами справи марксизму-ленінізму».

Захід не сприйняв основоположних ідей марксизму. Крім Росії, марксизм ніде не перетворився ні на більшовизм, ні на сталінізм. На Заході еволюція марксизму була зовсім іншою, із нього виросла європейська соціал-демократія.

3. Ірраціоналістичний напрям сучасної філософії (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, А. Бергсон)

Позиції ірраціоналізму в сучасній філософії відстоюють багато різних шкіл і напрямів. Серед них значне місце належить *філософії життя*. Цей напрям сформувався на межі XIX–XX ст. і набув сили головним чином у Німеччині та Франції. Його заснував *Артур Шопенгауер* (XVIII–XIX ст.). Його філософську концепцію, яка концентрується навколо центральної категорії «воля», викладено у творі «Світ як воля і уявлення». На думку Шопенгауера, світ – це дзеркало, в якому світова воля виявляється через безліч предметів і подій. Вищим ступенем вияву волі є людина. Розум у житті людини і у світі в цілому відіграє скромну, суто технічну роль. Основні життєво важливі процеси відбуваються без участі інтелекту. Життєвий світ людини є нерозумним, хаотичним, і єдине, що якось упорядковує його, – це «світова воля» і аж ніяк не розум.

Філософія волі до влади. Німецький філософ і поет *Фрідріх Ніцше* (XIX ст.) виклав свої погляди у творах «Так говорив Заратустра», «Воля до влади» та ін. Основні положення філософії Ніцше можна звести до такого: 1) він оцінював навколишній світ як хаотичний потік життя, активний життєвий універсум. Розум, свідомість виконує в житті лише другорядну, підпорядковану роль захисту від руйнівних впливів зовнішнього середовища. Основним же стимулом усіх дій людини, які визначають і зміст цих дій, є сфера несвідомих життєвих потягів; 2) Ніцше був переконаний, що основним законом світобудови є невичерпна воля до впливу і панування. Він діє і в рослинному, і у тваринному світі. Воля до влади – це мовби «душа» світу, укорінена в його глибинних надрах; 3) найвищим типом людини Ніцше вважав надлюдину (супермена), що звільнилася від слабких сторін своєї природи.

Концепцію творчої еволюції розвивав представник французького інтуїтивізму лауреат Нобелівської премії *Анрі Бергсон* (XX ст.). Основні наукові праці – «Творча еволюція», «Два джерела моралі та релігії». Як і його попередники, він закликав розглядати життя не як щось закріплене і завершене, а як безперервне творче становлення. Для Бергсона життя – це метафізичний космічний процес, могутній потік творчого формування, «життєвий порив». Матерія – якісне начало буття – хоча й спричиняє опір, але все ж таки підкоряється життю. Людина тлумачиться Бергсоном як творча істота, здатність до творчості якої визначається ірраціональною інтуїцією. Інтуїція (від лат. *intueri* – раптове осяяння) – це безпосереднє і безмежне споглядання істини шляхом творчого натхнення і сили волі. Вона виникає не внаслідок міркування або ж спостереження, а шляхом укорінення в «інтимну сутність» предметів. Інтуїція являє собою один із виявів життєвого пориву, який містить ясність і очевидність. Бергсон характеризував інтуїцію як основу духу, як саме життя, а завдання філософії полягає в тому, аби допомогти людині оволодіти інтуїціями.

4. Екзистенційна філософія, її основні ідеї

Провідне місце в ірраціоналістично-гуманістичному напрямі західної філософії належить екзистенційній філософії. Вона зародилась у середині XIX ст., коли на протигагу об'єктивному ідеалізму гегелівської філософії датський філософ *Сьорен К'єркегор* (XIX ст.) висунув тезу абсолютної цінності саме індивідуально-неповторного (а не всезагального) аспекту реальності як людського існування. Звідси виник і термін «екзистенціалізм» (від лат. *existentia* – існування). Ідеї К'єркегора, щоправда, на деякий час були забуті. І лише в 20-ті рр. XX ст. німецький філософ *Мартін Хайдеггер* (XX ст.) у книзі «Буття і час» сформулював філософське вчення, центральним поняттям якого постала «екзистенція» – людське існування. Подібних висновків незалежно від Хайдеггера доходив інший німецький філософ *Карл Ясперс* (XX ст.). Упродовж 1930-х рр. виникає і поширюється французький напрям екзистенціалізму, представниками якого були відомі письменники та філософи *Альбер Камю*, *Жан Поль Сартр* та ін.

Центральними проблемами цієї філософії є такі.

1. *Проблема існування (екзистенції) людини*. Екзистенціальна філософія стверджує, що не все, чим людина живе, що вона переживає, є справжнім існуванням. Коли людина працює, учиться, відпочиває, радіє тому чи іншому випадку – це існування зовнішнє. Відповідно до філософії екзистенціалізму, аби усвідомити себе як «екзистенцію», людина повинна опинитися в «прикордонній ситуації», наприклад, перед лицем смерті. У результаті світ стає для людини «інтимно близьким». Істинним способом пізнання, способом проникнення у світ «екзистенції» оголошується інтуїція.

2. *Проблема буття людини та буття світу* – центральна в екзистенційній філософії. На відміну від класичних філософських учень про буття, які розглядають його як об'єктивний, незалежний від свідомості світ, екзистенціалісти вважають, що філософія стоятиме на позиціях життєвого реалізму лише тоді, коли об'єктом її досліджень будуть людина, її життя. І тому, як стверджують екзистенціалісти, немає сенсу говорити про якийсь особливий, об'єктивний, світ позалюдського. В їх концепціях об'єктивна дійсність існує як суб'єктивна, як продукт переживань суб'єкта, як існування його сприйняття, його свідомості.

3. *Проблема свободи людини*. Екзистенціалізм називають філософією свободи. Свобода тлумачиться не як свобода діяльності, а лише як свобода вибору або ставлення суб'єкта до незалежного від нього оточення. Він може або вільно погодитися зі своїм станом, або теж вільно не приймати свого стану. Об'єктивна ситуація не сама по собі обмежує нашу свободу, а лише як переживання її як обмеження. Звідси висновок: завдання людини полягає не в тому, аби змінити світ, а в тому, аби насамперед змінити своє ставлення до нього.

5. Характерні риси та особливості герменевтики

Герменевтика (від грец. «мистецтво тлумачення») – теорія і практика тлумачення текстів. Етимологію слова «герменевтика» пов'язують з іменем бога Гермеса – у давньогрецькій міфології посланця богів і того, хто тлумачив їхню волю. У давньогрецькій філософії і філології герменевтика – це мистецтво розуміння і тлумачення текстів, думок, символів та ін. У християнських письменників і теологів – мистецтво тлумачення Біблії.

Підстави філософської герменевтики було закладено німецьким теологом і філософом *Фрідріхом Шлейєрмахером* (XVIII–XIX ст.). Він задавався питанням: яка необхідна умова розуміння? Такою умовою, на його думку, є схожість і відмінність автора тексту і читача. Якщо автор і читач абсолютно «споріднені», то герменевтика є зайвою; якщо ж вони абсолютно різні – герменевтика неможлива. Таким чином, для того аби розуміння було можливим, необхідна певна міра «чужорідності» і «спорідненості» між автором і читачем. Розуміння, на думку Шлейєрмахера, можна вважати успішним, коли позиції автора і читача «врівноважуються». Читач і в знанні мови (об'єктивна сторона), і в знанні внутрішнього життя автора (суб'єктивна сторона) повинен зрівнятися з автором.

Об'єктом дослідження в герменевтиці найчастіше виступає текст. Головною є проблема розуміння, тлумачення, інтерпретації тексту. Основне питання герменевтики має принаймні два варіанти формулювання: гносеологічний (як можливе розуміння?) та онтологічний (як влаштоване буття, сутність якого полягає у розумінні?).

Фундаментальними поняттями в герменевтиці є поняття герменевтичного трикутника та герменевтичного кола. За допомогою герменевтичного трикутника з'ясовуються складні взаємовідносини між автором тексту, самим текстом і читачем, інтерпретатором тексту. У понятті герменевтичного кола виражається особливість процесу розуміння, пов'язаного з його циклічним характером.

Онтологічний характер герменевтичного кола, який виражає специфічну межу процесу пізнання, – початковий пункт герменевтики як філософської течії. Ця ідея посідає центральне місце у вченні німецького філософа *Ганса Георга Гадамера* (XX ст.). Він не зводив герменевтику до розроблення методології розуміння текстів, а визначав її як філософію розуміння. Предметом розуміння, на думку Гадамера, є не значення, вкладене в текст автором, а той предметний зміст, з осмисленням якого пов'язаний цей текст. За Гадамером, герменевтика є філософією «тлумачення»: від тлумачення текстів до тлумачення людського буття, знання про світ і буття в ньому.

Різні проблеми герменевтики розробляли також німецькі філософи *Вільгельм Дільтей*, *Карл Отто Апель*, *Юрген Хабермас*, французький філософ *Поль Рікьор*, австрійський релігійний філософ і теолог *Емеріх Корот* та ін.

6. Фрейдизм і неофрейдизм (З. Фрейд, Е. Фромм, К. Юнг, А. Адлер, Г. Маркузе)

Засновником психоаналізу в його класичній формі був австрійський психолог *Зигмунд Фрейд* (XIX–XX ст.). Основні погляди Фрейда викладено в його працях «Три нариси з теорії сексуальності», «Я і Воно», «Тотем і табу» та ін. Головним у його концепції стали виявлення несвідомого, його філософське осмислення та тлумачення. Психіка ж людини, на його думку, роздвоюється на дві сфери: свідоме та несвідоме. Саме вони і визначають суттєві характеристики особистості.

На цій підставі у Фрейда формуються уявлення про суб'єктивну реальність людини. У праці «Я і Воно» він розгортає структурну концепцію психіки, визначаючи в ній такі сфери: а) несвідоме («Воно») – це визначальний глибинний пласт людської психіки. Він функціонує на основі природжених, природних, генетично первинних потягів; б) свідоме («Я») – це розум людини, або «Его». Свідоме виступає посередником між несвідомим та зовнішнім світом «Я», прагне зробити «Воно» прийнятним для світу і привести світ у відповідність до бажань «Воно»; в) передсвідоме («Над-Я») – це внутрішнє особисте сумління. Воно утворюється під впливом системи суспільних заборон.

Важливим складовим елементом вчення Фрейда було уявлення про існування в надрах «Воно» одвічних несвідомих інстинктів. Спираючись на дані природничих наук, Фрейд головною рушійною силою і передумовою поведінки людини вважав два інстинкти: самозбереження та сексуальний інстинкт. Саме сексуальний інстинкт, інстинкт лібідо, і став центральною ланкою психоаналізу.

Інстинкти, на думку вченого, вступають у конфлікт зі свідомістю, орієнтованою на соціально прийнятні форми поведінки та способи задоволення бажань. Пошук їх реального розв'язання досягається шляхом свідомого оволодіння бажаннями, їх безпосереднім задоволенням або сублімацією (від лат. *sublimatio* – високо піднімаю, підношу). Сублімація – це особливий вид відхилення інстинктів (лібідо) від притаманної їм спрямованості і переключення їхньої енергії на досягнення соціальних та культурних цілей. Сублімацією Фрейд пояснював виникнення релігії, мистецтва, суспільних інституцій.

Найвідомішими послідовниками З. Фрейда були *Карл Юнг, Альфред Адлер, Еріх Фромм, Герберт Маркузе* та ін. Ці філософи уточнили вихідні положення психоаналізу, оновили їх, і тому їх концепція дістала назву *неофрейдизму*. Засновники неофрейдизму вказали на неспроможність ортодоксального фрейдизму вирішити проблему взаємодії особи і суспільства. Наприклад, основного представника неофрейдизму Еріха Фромма не задовольняв біологізм і соціальний песимізм Фрейда, тому він сконцентрував увагу на перетворенні психоаналізу на соціальну філософію. З цією метою він звернувся до попередньої філософської думки, а саме до поглядів Л. Фейєрбаха і особливо до праць К. Маркса.

7. Позитивізм: характерні риси та основні етапи розвитку

Основні ідеї позитивізму було сформульовано французьким філософом *Огюстом Контом* (XIX ст.). Уся попередня традиційна філософія, на думку Конта, з її абстракціями («матерія», «дух» та ін.) не мають права на існування. Усі знання про світ дають тільки конкретні «позитивні» науки (звідси і назва), які спираються на безпосередній досвід людини. Конт припускав існування синтезу наукового знання, за яким можна зберегти стару назву «філософія». Предметом такої філософії мають бути складання та систематизація спеціально-наукового знання. Подібні ідеї розвинули англійські філософи *Джон Стюарт Мілль* (XIX ст.) та *Герберт Спенсер* (XIX ст.).

На початку XX ст. розпочинається етап так званого «другого позитивізму», або *емпіріокритицизму*. Його творцями були австрійський фізик *Ернст Мах* та швейцарський філософ *Річард Авенаріус*. Емпіріокритицизм зводив філософію до теорії пізнання. В основу цієї філософії покладено ідеалістично витлумачене поняття досвіду, який розглядався як внутрішній світ свідомості, людських переживань. Емпіріокритицизм прагнув довести, що реально існують лише відчуття, усе інше – їхні комплекси.

Сучасною формою позитивістської філософії є «*третьій позитивізм*», або *неопозитивізм*, до якого входять різні логіко-філософські школи.

Логічний позитивізм. Його представниками були філософи *Моріц Шлік, Рудольф Карнап* та ін. Логічний позитивізм привертає увагу до діяльності з аналізу мовних форм знання. Очищенню мови, на думку неопозитивістів, сприяє розроблена ними процедура *верифікації* (від лат. *verificare* – доводити істину). Сутність цього принципу полягає у тому, що кожне твердження необхідно порівняти з фактами. Якщо твердження не підтверджується фактичними даними, то воно вважається позбавленим сенсу.

Логічний негативізм. Основним його представником є англійський філософ *Карл Поппер*, який запропонував замінити «верифікацію» так званою «фальсифікацією», тобто пошуками фактів, які не підтверджують, а спростовують («фальсифікують») дане твердження. Тим самим Поппер перетворює позитивізм на «негативізм», адже навіть коли не виявлено фактів, що «фальсифікують» твердження, і останнє визнається придатним для наукового застосування, воно кваліфікується як «виправдане», а не істинне. Таким чином, постійно зберігається можливість появи фактів, які, зрештою, сфальсифікують твердження.

Аналітична філософія. Її представниками були філософи *Бертран Рассел, Джордж Мур, Людвіг Вітгенштейн* та ін. Аналітична філософія зводить філософію до аналізу запровадження мовних засобів і висловів, що тлумачаться як справжнє джерело філософських проб-лем. Цей аналіз розглядається у філософії як єдиний правомірний метод філософського дослідження та спрямований на те, аби виявляти ситуації запровадження мовних засобів, які породжують філософські проблеми.

8. Сучасна релігійна філософія: неотомізм, персоналізм, тейярдизм

Неотомізм – філософське вчення католицької церкви. Представники неотомізму – *Жак Марітен, Етьєн Анрі Жільсон, Густав Веттер* та ін.

На відміну від усіх інших філософських напрямів Заходу неотомізму притаманні традиціоналізм, догматична стабільність ідей і теоретичних постулатів.

Філософії неотомізму притаманні такі характерні риси: 1) ідейними джерелами неотомізму є вчення філософа-схоласта XIII ст. *Фоми Аквінського*. Тобто неотомізм – це сучасний томізм; 2) предмет філософії неотомізму – буття Бога. Це відкрита релігійна філософія; 3) центральним принципом неотомізму є принцип гармонії віри та розуму. Неотомісти запевняють, що віра без розуму перетворюється на сліпе поклоніння; 4) мета філософії неотомізму – раціональне обґрунтування буття Бога; 5) аби переконати в істинності релігійних догматів, неотомісти «опановують» найсучаснішу наукову термінологію, активно оперують нею.

Персоналізм (від лат. *persona* – особа). Персоналізм існує у двох варіантах: американському та французькому. Представники американського персоналізму: *Борден Боун, Джордж Хауїсон, Мері Калкінс* та ін., представники французького персоналізму: *Емманюель Муньє, Поль-Луї Ландсберг, Поль Рікьор, Жан-Марі Доменак* та ін.

Основні положення персоналізму такі: а) центральне поняття – особа, але не просто як реальна людина, особистість, а як першоелемент буття, духовна сутність, якій притаманні активність, воля, самосвідомість; витоки людської особи йдуть від Верховної особи, тобто Бога; б) світ (природа) є сукупністю духовних осіб, найвища з яких – Бог; усе матеріальне є наслідком творчої активності особи: усе загальне – творчість Бога, конкретні речі – творчість людини; матеріальне має значення лише тоді, коли входить у досвід особи; в) процес пізнання здійснюється індивідуальною особою завдяки її оцінювальній здатності (здатності визначати цінність об'єктів); г) взаємовідносини особи і суспільства є ворожими (антагоністичними); зняття ворожості можливе через самовдосконалення особи й оновлення суспільства.

Тейярдизм. Його засновником є французький вчений *П'єр Тейяр де Шарден*. У працях «Гімн Всесвіту» та «Феномен людини» він намагався узгодити релігійний світогляд із досягненнями сучасної науки. Центральним методологічним принципом сучасного мислення французький теолог проголосив еволюціонізм. Тейяр де Шарден висунув власну теорію космогенезу, де основними точками процесу розвитку Всесвіту виступають такі три етапи: «переджиття» (фізична оболонка), «життя» (органічна оболонка) та «наджиття». Космічним процесом керують не природні закони, які вивчає наука, а надкосмічний Бог, якого Тейяр де Шарден називав «точкою Омега». У цілому концепція П'єра Тейяра де Шардена є досить суперечливою – це синтез наукових прогнозів, утопізму, абстрактного гуманізму, містицизму та традиційного теїзму.

Тема 6.

Вітчизняні філософські традиції

1. Особливості та головні питання філософської культури Київської Русі

Київська Русь – перша східнослов'янська держава, де в межах духовної культури здійснювалося становлення вітчизняної філософської думки. Визначити «момент» виникнення філософії як такої, звісно, неможливо, але принципове значення у становленні давньоруської філософської думки мав процес християнізації Київської Русі (кінець X ст.) та поширення писемності на Русі із середини X ст. Важливим фактором у зародженні філософської думки на Русі є формування літературно-писемної мови, коли у зв'язку з введенням християнства почався масовий переклад книг.

У давньоруській літературі XI–XII ст. можна виокремити такі напрями: перекладна література та оригінальна. Перекладалися передусім біблійні тексти, твори отців церкви та богослужбна література, потрібні для практичного функціонування нової ідеології. Біблія перекладалася частинами. У XIII–XIV ст. був перекладений Новий Завіт та кілька книг Ветхого Завіту. Повний же

переклад Біблії здійснили лише наприкінці XV ст. Перше місце серед найпоширеніших у Давній Русі перекладених творів посідає твір *Іонна Дамаскіна* «Джерело знань». Широко був відомий у Давній Русі слов'янський просвітник *Іоанн Болгарський* (IX–X ст.). Він переклав із грецької твори *Іоанна Дамаскіна*, написав декілька своїх творів і склав слов'янський «Шестиднів», тобто тлумачення біблійного оповідання про шість днів утворення світу (за Біблією).

У XI–XII ст. з'являються й оригінальні твори давньоруських авторів. На перше місце за своїм філософсько-світоглядним значенням слід поставити «Слово про Закон і Благодать», написане митрополитом *Іларіоном*. У формуванні світоглядних ідей велику роль відігравали і твори *Климентя Смолятича* (XII ст.), *Феодосія Печерського* (XI ст.), *Кирила Туровського* (XII ст.), *Данила Заточника* (XII–XIII ст.).

Особливості, що становлять *основу філософської культури Київської Русі*: 1) *синкретизм*, тобто нерозчленованість між різними сферами духовної діяльності людини; 2) *поліфонія*, тобто різноманітність підходів до розв'язання тих чи інших проблем; 3) *теїстичність*, тобто розвиток під егідою церкви, церковного світогляду; 4) *етицизація*. Це означає, що будь-які проблеми книжники розглядали з позиції етики: через конфлікт сил добра і зла; 5) *історіософічність*, тобто центральною проблемою філософської думки Київської Русі була проблема вироблення уявлень про людську історію.

Які ж філософські питання були в центрі уваги київських «книжників»?

Насамперед давні русичі намагалися відповісти на питання: що таке філософія? Їх цікавив комплекс проблем, що стосувався світобудови. Вони прагнули з'ясувати глибинні джерела людської історії, знайти відповідь на питання: «Звідки пішла земля Руська?». Їх захоплювали загадки людського буття. Напружений пошук відповідей на ці та подібні питання становив зміст філософської думки Київської Русі.

2. Філософія українського Відродження та Просвітництва

Відродження, або Ренесанс – це соціальний і ідейний рух упродовж XIV–XVI ст. у європейських країнах, який був спрямований проти християнсько-схоластичної культури Середньовіччя і став перехідним періодом між середньовічною культурою і культурою Нового часу. В Україну Відродження прийшло з північної Європи, де воно відбувалося у формі Реформації, тобто у формі релігійних перетворень у дусі протестантизму. Реформація поширилась спочатку на Річ Посполиту, а звідти перекинулась і на Україну.

Основні риси українського Відродження:

1. Розвиток науки і культури, поява світської освіти. Молодь усе частіше починає поступати до університетів Німеччини, Австрії, Італії.

2. Зростання інтересу до соціально-політичної та гуманістичної тематики.

3. Звернення до ранньохристиянської літератури, перекладаються твори античних філософів і філософів раннього європейського Середньовіччя.

4. Поширення ідеї гуманізму (*Ю. Дрогобич, С. Оріховський*).

5. Поява книгодрукування старослов'янською мовою і розвиток друкарської справи в Україні (*Франціск Скорина, Іван Федоров*).

6. Поширення освіти, науки і культури серед широких верств населення, заснування численних народних шкіл.

7. Поява професійних філософів (*Герасим Смотрицький, Іван Вишенський, Кирило Ставровецький* та ін.).

8. У 1576 р. створюється перший вищий навчальний заклад – Острозька колегія (засновник – київський князь Костянтин Острозький), де спеціально вивчалась філософія.

Просвітництво в Україні тісно пов'язане з боротьбою проти польського панства і утворенням козацької держави під керівництвом Б. Хмельницького. Просвітництво – це антифеодальна ідеологія періоду становлення капіталізму, згідно з якою подолання феодальних відносин і встановлення нового суспільного ладу можливе за допомогою реформ та освіти. Розрізняють раннє та пізнє Просвітництво. В Україні раннє Просвітництво зароджується як синтез двох попередніх соціально-політичних рухів: гуманізму та реформації.

Основні риси українського Просвітництва: посилення ідеї про залежність суспільного прогресу від рівня освіти; розмежування сфер релігії і філософії; посилення інтересу до пізнання природи; розвиток ідеї про позакастову цінність людини; поширення самосвідомості і понять про людську гідність. Головним центром науки і культури стає Києво-Могилянська колегія (1632 р.), яка у 1701 р. була перетворена в академію. Термін навчання доходив до 12 років. Вивчалось понад 20 дисциплін, у тому числі й філософія.

3. Філософські погляди Г. С. Сковороди та їх вплив на розвиток вітчизняної філософії

Носієм нових віянь у філософії та соціології в Україні у другій половині XVIII ст. був видатний оригінальний митець, поет та просвітитель *Григорій Сковорода*. Сковорода написав 18 творів. Саме в цих творах і висловлена філософська система Сковороди. У ній чітко виділяються вчення про «дві натури», про «три світи», про людину, про пізнання, соціологічне вчення.

Вчення про дві натури – полягає в тому, що все суще в світі, на думку Сковороди, має дві сторони (натури): зовнішню – видиму і внутрішню – невидиму. Причому видима натура мінлива, перехідна, а невидима – існує вічно. Це – духовне начало, Бог. Бог є істина, природа в природі, живе в живому, людина в людині, закон (яскраво виражений пантеїзм). Протилежну Богу видиму натуру Сковорода трактує як «речовина», «матерія», «природа».

Вчення про три світи. У ньому виражена ідея про те, що вся навколишня дійсність – це три взаємопов'язаних світи: «макрокосм», «мікрокосм» і «світ символів». *Макрокосм* – великий світ або світ природи. Аналізуючи його, Сковорода робить висновок, що природа нескінченна, матерія (природа) вічна, природа підкоряється об'єктивним законам. *Мікрокосм* – це людина. Загальні закономірності всієї природи властиві також і людині. Людина – це маленький світ, який копіює великий світ. *Світ символів*. Символи – це образи, що втілюють якусь ідею. Найвищою таємницею символу володіє слово. Вінцем культури і дійсності є слова з Біблії.

Вчення про людину. Центральним положенням цього вчення є «філософія серця». Серцем у філософії Сковороди позначається сфера духовного життя, до якого належить і пізнання. Це вчення базується на трьох ідеях. *Ідея усунення волі*. Людина повинна очистити своє пізнання від волі, оскільки воля породжує несправедливість. Місце знищеної людської волі повинна зайняти воля Бога. *Ідея нерівної рівності*. Всі люди рівні перед Богом, але одночасно різні. У кожній людині свій життєвий шлях. Потрібен критерій життєвого шляху. *Ідея спорідненості* людини з типом життя. У кожній людині своя природа. Її неможливо змінити, можливо лише пізнати її і вибрати споріднений з природою життєвий шлях.

Вчення про пізнання. Вихідним пунктом теорії пізнання Сковороди було визнання пізнаваності світу і віра в необмежені можливості людського розуму. Оскільки в людині відображаються загальні закони всієї природи, то досить пізнати себе і можна розкрити природні закони.

Соціологічне вчення. Сковорода сформулював свій ідеал суспільного устрою, який назвав «духовної республікою». Його суть він бачив у встановленні ідеальних відносин між людьми, які формуються відповідно до духовної природи людини. Ідеї «духовної республіки»: рівність, любов, колективна власність.

4. Українська філософія XIX–XXI ст.: основні тенденції та напрями

Філософські погляди Тараса Шевченка. Основне питання його філософії – співвідношення соціального добра і зла щодо конкретної людини в конкретних історичних умовах і щодо її Батьківщини – України. Необхідність знищення народом царського кріпосного ладу – головний висновок філософії Шевченка. Як наслідок знищення – побудова суспільства справедливості, добра і свободи, що буде найсприятливішим тлом для щастя вільної людини у вільній Україні. У творчості Шевченка поєднано принципи раціоналізму і сенсуалізму.

Філософія Памфіла Юркевича. У творі «Серце і його значення в духовному житті людини» Юркевич розвиває філософію «серця» Сковороди. У центрі його філософського вчення – людина з двома найважливішими виявами – серцем і розумом. Якщо розум виявляє загальне в діяльності людей, то серце – це основа неповторності кожної особи. «Не древо пізнання є деревом життя», – вважав Юркевич, і не мислення створює «сутність» людини, а саме життя його серця, його безпосередні і глибокі переживання, що виходять від серця. Саме внаслідок цього ключ до розуміння людини, з'ясування найважливіших і найбільш впливових рухів її душі лежить в її серці.

Філософські погляди Михайла Драгоманова. Свої філософсько-соціологічні погляди він виклав у двотомному виданні «Літературно-публіцистичні праці». Драгоманов – раціоналіст. Він переконаний у безмежних можливостях людського розуму і науки пізнати навколишній світ. І хоча людина не відразу, а поступово пізнає сутність певних явищ, хоча наука не одразу доводить людей до правди, хоча по дорозі дає людям і помилки, а іноді й горе, але тільки пробою та взаємною наукою вони доходять до правди.

Філософські погляди Івана Франка. Основними рисами світогляду Франка були, по-перше, вірність своєму народові, відданість боротьбі за його соціальне і національне визволення; по-друге,

переконаність у необхідності усунення соціальних і економічних причин відчуження всіх засобів виробництва від тих, хто ними користується, ліквідації соціально-класових привілеїв і досягненні соціально-політичної та правової рівності між людьми; по-третє, монізм (єдність) у поглядах на природу, суспільство та людину, переконаність у тому, що «матерія і сила», «дух і тіло – одно суть», упевненість у здатності людини до необмеженого пізнання навколишнього світу, свідомий діалектичний підхід до розвитку в природі і суспільстві; по-четверте, економічний детермінізм у розумінні суспільства, підкреслення первинного значення економічних чинників і матеріальних обставин життя народу, визначення боротьби народних мас як рушійної сили суспільного розвитку; по-п'яте, постійна увага до найновіших досягнень у галузі природознавства, особливо таких фундаментальних природничо-наукових концепцій, як теорія еволюційного розвитку Чарльза Дарвіна.

Модуль 2. Онтологія, гносеологія, соціальна філософія

Тема 7.

Філософський смисл проблеми буття

1. Філософський зміст категорії буття та його головні форми. Типи онтології

Учення про буття дістало назву «онтологія» (від грец. *ontos* – суще і *logos* – вчення). Онтологія є окремою галуззю філософського знання, сутність якого виявляється в аналізі відношень, зв'язків і взаємодій між такими категоріями і поняттями, як «людина», «світ», «буття», «матерія», «свідомість» та ін.

Проблема буття належить до так званих «вічних питань» філософії, оскільки вона стосується людського життя, а отже, й світогляду людини. Питання про сутність буття, способи та форми його існування вирішувалося по різному ще філософами стародавнього світу. У сучасній філософській думці також існують протилежні погляди щодо сутності буття. Сучасна матеріалістична філософія тлумачить буття як категорію, що охоплює все існуюче, як матеріальні, так і духовні феномени.

Виділяють декілька *форм буття*:

1) *буття природи*, яке, у свою чергу, поділяється на буття недоторканної природи, тобто буття речей і процесів, які існують незалежно від людини та її діяльності, і на буття рукотворної природи, або буття речей і процесів, створених людьми;

2) *буття людини*, в якому вирізняють тілесне існування людини як частини природи і специфічне людське буття. Людина є тілом природи, і в цьому відношенні вона піддається дії її законів. Звідси – необхідність збереження життя, самозбереження людини і виживання людства;

3) *буття духовного*, що існує як індивідуалізоване духовне та об'єктивне (позаіндивідуальне) духовне. Буття індивідуалізованого духовного – це внутрішній світ людини. Він охоплює свідоме і позасвідоме. Специфіка буття поза індивідуальним духовним полягає у тому, що його елементи зберігаються, удосконалюються та вільно пересуваються в соціальному просторі і часі;

4) *буття соціального*, яке поділяється на буття окремої людини в суспільстві і буття суспільства в цілому.

Отже, *категорія буття* – це загальна абстракція, яка об'єднує за ознакою існування найрізноманітніші явища, предмети і процеси природи, людські колективи та окремих людей, соціальні інститути, рівні, форми та стани людської свідомості. Основними типами онтології вважаються: монізм, дуалізм та плюралізм. Учення, що пояснюють світ через одну субстанцію, називаються моністичними. У системі монізму можлива побудова ідеалістичної чи матеріалістичної картини світу, і це залежить від того, що вважається першоосновою – дух чи матерія. Дуалізм (від лат. *dualis* – двоїстий) – це принцип філософського пояснення сутності світу, який виходить із визнання наявності в ньому двох першооснов (субстанцій) – духу та матерії, ідеального та матеріального. Плюралізм – це філософська концепція, яка пояснює світ через безліч субстанцій.

2. Філософське вчення про матерію. Властивості та структура матерії

Поняття матерії. Етимологія слова «матерія» походить від латинського *materia* – речовина. Проте зміст поняття «матерія» в історії філософії неодноразово змінювався, розвивався відповідно до розвитку природознавства і власне самої філософії. Сучасне поняття «матерія» має конкретний зміст. Її поширеним визначенням є таке: *матерія* – це філософська категорія для позначення об'єктивної

реальності, що надана людині в її відчуттях, яку вона може і намагається пізнати, але при цьому матерія існує незалежно від самої людини.

Властивості (атрибути) матерії. Матерія як об'єктивна реальність має безліч властивостей, притаманних її різноманітним видам і станам. До таких властивостей належать: активність, рух (саморух), просторово-часова форма існування, об'єктивність, проникність, нескінченність, відображення, невичерпність, пізнаваність, структурність (розчленованість на якісно різні рівні організації), абсолютність.

Структура матерії. Структурність в організації матерії полягає в тому, що вона завжди і всюди певним чином організована у поширені матеріальні системи, тобто такі цілісні утворення, зв'язок між елементами в яких є більш стійким і тривалим, ніж зв'язок між кожним із елементів довколишнього середовища. Вирізняють такі основні типи матеріальних систем і відповідні їм структурні рівні організації матерії: нежива матерія, жива матерія та суспільство. Кожен із цих рівнів, у свою чергу, характеризується низкою рівнів організації.

Система неживої матерії може бути представлена на таких рівнях: а) *мікросвіт* (мікроелементарний рівень), для якого характерна взаємодія полів та елементарних частинок. Це світ надзвичайно малих об'єктів. Час існування цих частинок вимірюється мільярдними долями секунди, а швидкість їх руху наближається до швидкості руху світла; б) *макросвіт*. Це світ об'єктів від атомів, молекул, макротіл до планет, зірок, планетарних систем та галактики у цілому.

Система живої матерії відома поки що тільки на Землі. Її виникнення, як вважають послідовники матеріалізму, – результат природного і закономірного саморозвитку матерії. До рівня живої матерії належать усі живі істоти, що мають здатність до самоорганізації, розвитку, складних форм відбиття, саморегулювання та розмноження.

На певному етапі розвитку біосфери виникає окремий вид матеріальної системи – *соціально організована матерія*, або суспільство. Це вища форма розвитку життя, сукупність мислячих індивідів та угруповань різного рівня, що свідомо перетворюють дійсність. У свою чергу, суспільство містить багато типів взаємоперехресчених систем: людина, соціальні утворення (сім'я, різні колективи, партії, нації, держави), матеріальна культура, створена людиною, що включає знаряддя праці та техніку.

3. Рух як спосіб існування матерії та його форми. Взаємозв'язок основних форм руху

Невід'ємною частиною вчення про матерію є уявлення про рух. Його вивчає багато наук. Але рух вивчає і філософія. Які завдання стоять перед філософією у висвітленні проблеми руху? Завдань таких декілька.

1. Узагальнюючи все, що дають окремі науки, філософія *прагне з'ясувати природу руху*. З огляду на осмислення даних природознавства сучасними філософами було зроблено висновок про те, що *рух – це будь-яка зміна явища чи предмета*; він охоплює всі процеси, які відбуваються у всесвіті, починаючи від простого переміщення тіл і закінчуючи мисленням.

2. Філософія ставить завдання *розкрити джерело руху*. Сучасний матеріалізм твердить, що джерелом усіх конкретних форм руху є внутрішні суперечності, притаманні всім об'єктам, а також зовнішня взаємодія між ними. Рух матерії, отже, не зумовлений чимось надприродним, а є саморухом.

3. Філософія *розкриває співвідношення матерії і руху, руху і спокою*. Філософський матеріалізм стверджує, що рух і матерія нерозривні. Ми ніколи не спостерігали матеріальну систему, яка б не знаходилась хоча б у якомусь русі, а була б у стані абсолютного спокою. Він визнає існування спокою, але вважає його відносним.

4. Філософія розглядає проблему *про якісну своєрідність та діалектичну єдність різних форм руху матерії*. Рух узагалі – це абстракція, яка насправді не існує; реально існують конкретні форми руху, які перебувають у певній супідрядності, а тому їх можна класифікувати. В основу класифікації руху покладено тезу про те, що якісно різним видам матерії відповідають свої особливі форми руху. Виходячи з цієї тези, вирізняють такі *форми руху матерії*: механічна – просторове переміщення різних тіл: рух найдрібніших часток, рух великих тіл, включаючи космічні об'єкти; фізична – охоплює електромагнетизм, гравітацію, теплоту, світло, звук, зміну агрегатного стану речовини; хімічна – включає різні хімічні реакції, процеси хімічного синтезу в неорганічній та органічній природі; біологічна – різноманітні біологічні процеси в живих організмах; соціальна – охоплює різні суспільні зміни, а також процеси мислення.

Хоча кожна форма руху є відносно самостійною, всі вони пов'язані між собою. Більш складна форма руху виникає на основі попередніх, простіших, є їх синтезом, але не зводиться до них як до простої суми.

На сучасному етапі розвитку науки наведена класифікація форм руху потребує доповнення та уточнення. Розвиток хімії, фізики, біології, поява комплексних наук не дозволяють говорити про одне розуміння багатоманітності форм руху матерії. Через це виникають нові класифікації, наприклад, називають інформаційно-кібернетичний, астрономічний внутрішньогалактичний, міжгалактичний рух тощо.

4. Простір і час як форми існування матерії. Загальні та специфічні властивості простору й часу

Невід'ємною частиною вчення про матерію є вчення про простір і час. Що ж таке простір і час? У якому співвідношенні перебувають вони з матерією?

В історії філософії можна виокремити два підходи до вирішення цих питань. Перший називають *субстанційною концепцією*: простір і час розуміють як особливі субстанції, що існують поряд із матеріальною і незалежно від неї (Декарт, Епікур, Ньютон).

Другу концепцію називають *реляційною*. Її прихильники (Аристотель, Лейбніц, Гегель) вважали, що простір і час – не особливі субстанційні сутності, а форми існування матеріальних об'єктів. Реляційна концепція у наш час найбільш повно відповідає рівню розвитку природознавства.

Згідно з реляційною концепцією простір і час постають загальними принципами організації будь-якого об'єкта дійсності. Доповнюючи один одного, простір і час функціонують як універсальні форми організації всього розмаїття нескінченного світу. Кожне матеріалізоване тіло має об'ємні характеристики: і довжину, і ширину, і висоту. Воно співіснує також з іншими тілами, що його оточують, займає своє місце в певній, більш глобальній, системі. Саме співіснування і місцезнаходження предмета відображаються в понятті «простір». Отже, *простір – це форма буття матерії, яка характеризує її протяжність, структурність, співіснування та взаємодію елементів в усіх матеріальних системах*. Разом із тим у реальності кожне матеріальне утворення є процесом, у ньому відбуваються певні зміни; крім того, одне явище приходить на зміну іншому. Для характеристики саме цього аспекту матерії у філософії вироблено поняття часу. *Час – це форма буття матерії, яка виявляє тривалість існування, послідовність зміни станів у розвитку всіх матеріальних систем*. Отже, час відображає процесуальність буття.

Простір і час мають як загальні, так і відмінні властивості. До загальних властивостей належать: об'єктивність (їх незалежність від свідомості людини); усезагальність (немає і не може бути жодного явища, яке існує чи існувало б поза простором і часом); вічність, нескінченність та відносність (їх залежність від швидкості). Проте при всій своїй спільності простір та час мають і відмінні властивості. Наприклад, простір характеризується тримірністю, час є одномірним; простір обернений, а час виявляється як незворотний; простір різнозначний у всіх напрямках, а час односпрямований, тобто спрямований від минулого до майбутнього.

Час і простір невід'ємні від матерії і один від одного. Це чудово ілюструється на прикладі теорії відносності в сучасній фізиці. Просторово-часові характеристики матеріальних об'єктів мають чотири виміри: три з них – просторові і один – часовий. Дослідження в цій царині замикається на об'єднання простору і часу в єдине ціле, унаслідок чого у філософії з'явилася категорія «просторово-часовий континуум».

Тема 8.

Свідомість як філософська проблема

1. Проблема свідомості у філософії. Різноманітність тлумачень проблеми свідомості у класичній і сучасній філософії

Проблема свідомості є однією з найскладніших і найзагадковіших. Так, ще в стародавні часи виникло уявлення про свідомість як вияв душі – таємничої істоти, відповідальної за людське життя і певні стани людського тіла. З часом душа стала розглядатися як якась нематеріальна субстанція, нібито незалежна від матерії, здатна самостійно існувати, безсмертна і вічна (Сократ, Платон). У подальшому історико-філософському процесі проблема свідомості набувала найрізноманітніших тлумачень. Коротко охарактеризуємо ці позиції в основних напрямках філософії.

Ідеалістичні погляди на природу свідомості протягом століть набували різного змісту, але зводились до такого: свідомість – первинна, матерія – вторинна. Так, об'єктивний ідеалізм наділяє свідомість, яка існує незалежно від світу, десь поза світом і поза людиною, надприродним характером. З точки зору дуалістів, матерія та свідомість – самостійні, рівноцінні начала. Це означає, що за свідомістю визнається повна незалежність від матерії. Як і матерія, свідомість є вічною, вона не виникала і не народжувалася.

У 50-ті рр. XIX ст. набула досить великого поширення вульгарно-матеріалістична точка зору на свідомість. Вона називається так тому, що її прихильники (німецькі філософи Л. Бюхнер, К. Фогт та голландець Я. Молешот) розглядали свідомість грубо, спрощено, вульгарно. На їхній погляд, свідомість, думка «виділяються» мозком таким чином, як жовч печінкою. Механістично тлумачив свідомість і такий напрям, як *гілозоїзм* (від грец. *hylē* – речовина і *zoē* – життя). Його прихильники припускали можливість наявності відчуттів також у неживих предметів.

Новий підхід до розуміння свідомості пов'язаний із виникненням діалектичного матеріалізму. З точки зору цього напрямку свідомість є похідною від матерії, вона вторинна й активна щодо неї. Джерела як усього живого, так і свідомості знаходяться в матерії, яка може рухатися і розвиватися самостійно. Діалектичний матеріалізм розглядає свідомість як продукт закономірного історичного розвитку матерії, її соціальної форми руху; як функцію, особливу властивість не всієї матерії, а лише особливим чином соціально організованої матерії (людського мозку).

Що стосується сучасної світової філософії, то тлумаченням свідомості займається така галузь філософії, як феноменологія. Проб-лема свідомості посідає чільне місце і в інших зарубіжних філософських напрямках. Серед них – герменевтика, екзистенціалізм, психо-аналіз, лінгвістична філософія, структуралізм, філософія життя та ін. Вони досягли значних результатів у процесі дослідження різних аспектів свідомості. Сьогодні дослідження філософів зосередились на співвідношенні «духу» і «тіла», фізичних і психічних станів, а також питанням, які виникають на межі філософії і мови, когнітивної психології і комп'ютерного моделювання свідомості.

2. Відображення та форми його еволюції. Свідомість як вища форма відображення

Відображення – це універсальна якість матерії, процес та результат взаємодії, при якому особливості одного об'єкта в іншій формі відтворюються в особливостях другого об'єкта. У розвитку відображення як загальної властивості матерії можна умовно вирізнити такі великі етапи: відображення в неживій природі, відображення в живій природі та відображення на соціальному рівні. Цим етапам відповідають такі форми відображення.

Фізико-хімічне відображення відбувається за законами механіки, фізики, хімії. Таке відображення має пасивний характер.

Фізіологічне відображення виникає на початковій сходинці розвитку живої природи і притаманне одноклітинним структурам. Простішою формою такого відображення є подразливість.

Психічне відображення виникає на більш високому етапі розвитку живої природи. Особливе значення мало виникнення нервових клітин, які спеціалізувалися на аналізі сигналів від зовнішніх подразнень. Поступово відбувається диференціація функцій між нервовими клітинами. На якісно вищій щабель піднімається відображення хребетних, в яких з'являються головний мозок і центральна нервова система. Спосіб відображення навколишнього світу за допомогою головного мозку називається психікою. Її сутність полягає в тому, що у високоорганізованих тварин, крім безумовних рефлексів (інстинктів), утворюються також умовні рефлекси, які стають основою більш складної індивідуально набутої і орієнтаційної поведінки.

Відображення у формі свідомості. Її носієм є людина, яка вийшла з надр тваринного царства. Свідомість – це вища форма відображення, яка має принципово інший характер і виявляється: по-перше, у тому, що більш глибокого й усвідомленого змісту набуває чуттєве відображення, тобто над відображенням виникає своєрідна надбудова – абстрагування. Абстрагування є способом перероблення споглядання та уявлень у поняття; по-друге, у тому, що свідомість відображає світ не в чуттєво-наочних, а в ідеальних образах. Ідеальне – це те, що існує і водночас не існує. Його немає як особливої субстанції, що існує поряд із матерією, але воно є як суб'єктивна реальність; по-третє, у тому, що людське відображення має не пристосувальний, а активно-перетворюючий характер. Людину не задовольняє те, що їй дала природа, і вона прагне змінити життя так, аби воно відповідало її потребам. Це людина передусім здійснює у своїй свідомості. Зміст свідомості так чи інакше практично реалізується. Але перед цим він набуває характеру задуму, або ідеї. Ідея – не тільки знання, а й планування того, що має бути. Ідея – поняття, орієнтоване на практичну реалізацію.

Людина спочатку у свідомості створює, конструює нове – проекти будівель, машин, технологічні процеси, а потім втілює їх у дійсність за допомогою праці.

3. Біологічні та соціальні передумови походження свідомості

Свідомість з'явилася внаслідок еволюційного ускладнення матерії. До того ж, у цьому складному, такому, що охоплює мільярди років, розвитку можна виокремити два якісних стрибки: перехід від неживого до живого і перехід від живого до мислячого. Унаслідок другого стрибка виникла свідомість. Це стало можливим у результаті того, що з'явилися певні біологічні передумови та соціальні підстави.

До безпосередніх *біологічних передумов* свідомості належать:

1) *тілесна організація людиноподібних істот*. Тут мали значення передусім прямоходіння, розвиток та звільнення передніх кінцівок. Це наблизило людиноподібну істоту до трудових операцій;

2) *перша сигнальна система вищих тварин* (розвиток звукових та рухових засобів інформації). В історичному плані сигнальна система мавп стала своєрідною прелюдією мовного спілкування;

3) *стадна форма життя людиноподібних мавп*. В умовах стадного спілкування підвищувалась їхня життєздатність, ускладнювались їхні зв'язки із середовищем, складалася внутрішня ієрархія осіб у стаді. Стадні зв'язки – передумова обцинної організації людей;

4) *головний мозок, розвинена нервова система вищих тварин*.

Перелічені біологічні передумови, які сприяли виникненню свідомості людини, тільки підготували можливість появи нового явища. Вирішальну роль у виникненні і розвитку свідомості відіграли *соціальні умови*.

Першим обумовлюючим чинником становлення свідомості стала *праця*. Під час процесу виготовлення елементарних знарядь праці людина почала вирізняти загальні зв'язки та відносини в предметах праці. Трудовий процес підштовхував майбутню людину абстрагуватися, робити узагальнення, тобто відвертати основні ознаки предмета від самого предмета і формувати поняття. Другим чинником виникнення та розвитку свідомості є *мовне спілкування, мова*. Мова виникла в колективі первісних людей. Аби загальними зусиллями вирити яму, замаскувати її, загнати в неї звіра і вбити його, мисливці повинні були багато чого повідомити один одному.

Третім чинником виникнення свідомості є *обцинний характер життя людей*. Свідомість – продукт суспільства і суспільного розвитку. Поза суспільством не було, немає і не буде свідомості. Спілкування є однією із необхідних усезагальних передумов формування і розвитку особи, її свідомості, суспільства в цілому. Адже якщо ми під спілкуванням розуміємо взаємодію суспільних суб'єктів (класів, груп, особистостей), то між ними, безперечно, відбувається обмін інформацією, досвідом, здібностями, навичками, уміннями тощо. Спілкування – одна із умов соціалізації особистості. Отже, свідомість є суспільно-історичним продуктом. Вона виникає разом із людським суспільством у процесі становлення і розвитку трудової діяльності та мови, формуючись тільки в умовах соціального середовища, постійного спілкування індивідів між собою.

4. Свідоме і несвідоме як основні компоненти психіки. Самосвідомість

Свідомість – це специфічно людське відображення і духовне освоєння дійсності, властивість високоорганізованої матерії – людського мозку, яка полягає у створенні суб'єктивних образів об'єктивного світу, утриманні, зберіганні та переробленні інформації, виробленні програми діяльності, спрямованої на вирішення певних завдань, активному управлінні цією діяльністю.

Нерідко поняття «свідомість» ототожнюється з поняттям «психіка людини». Це робиться помилково. Психіка – більш складне утворення. Воно включає дві сфери відображення – свідомість та несвідоме. Вважається, що *несвідоме – це сукупність психічних явищ, станів та дій, які перебувають поза сферою розуму*. До несвідомого належать у першу чергу *інстинкти* – сукупність природжених актів поведінки людини, які створюються внаслідок тривалої еволюції і спрямовані на забезпечення життєвих функцій, самого існування кожної істоти.

До структури несвідомого входять також *інтуїція і автоматизми*, які можуть зароджуватися у сфері свідомості і з часом поринати у сферу несвідомого. Інтуїція – це знання, яке виникає без усвідомлення шляхів і умов його одержання, через безпосереднє чуттєве споглядання чи умогляд. Автоматизми – складні дії людини, які, первинно утворюючись під контролем свідомості, унаслідок тривалого тренування і багаторазового повторювання набувають несвідомого характеру. Несвідомими також є *сновидіння, гіпнотичні стани, явища сомнамбулізму, стани неосудності* тощо.

Завдяки включенню несвідомого до психічної діяльності навантаження на свідомість зменшується, а це, у свою чергу, розширює поле творчих можливостей людини.

Сучасна наука оперує й поняттям підсвідомого. *Підсвідоме* – це особливий пласт або рівень несвідомого. До нього належать психічні явища, пов'язані з переходом операцій діяльності з рівня свідомості на рівень автоматизму.

Несвідоме і свідоме є двома відносно самостійними сторонами єдиної психічної реальності людини; між ними досить часто виникають суперечності, іноді конфлікти, але вони взаємопов'язані, взаємодіють та здатні досягти гармонійної єдності.

У суб'єктивній реальності людини має місце така важлива підструктура, як самосвідомість. *Самосвідомість* – це усвідомлення людиною себе як особистості, усвідомлення своєї здатності приймати самостійні рішення і вступати на цьому ґрунті у свідомі відносини з людьми та природою, нести відповідальність за прийняті рішення та дії. Іншими словами, це цілісне оцінювання самого себе, свого морального обличчя, власних знань, думок, інтересів та ін.; за допомогою самосвідомості людина реалізує ставлення до самої себе, здійснює власну самооцінку як мислячої істоти, здатної відчувати. У цьому разі об'єктом пізнання для суб'єкта є він сам і його свідомість.

Отже, людина – самооцінююча істота, яка без цієї характеристичної дії не змогла б визначити себе і знайти своє місце в житті.

5. Структура та функції свідомості

У свідомості людини можна вирізнити такі три основні елементи.

Першим елементом є *знання*. Це головний компонент, ядро свідомості, засіб її існування. *Знання* – розуміння людиною дійсності, відображення її у вигляді усвідомлених чуттєвих і абстрактних логічних образів. Завдяки знанням людина може «охопити», осмислити все те, що її оточує і становить предмет пізнання.

Другим важливим елементом структури свідомості є *емоції*. Людина пізнає навколишній світ не з холодною байдужістю автомата, а з почуттям задоволення, ненависті або співчуття, захоплення або обурення. Третім структурним елементом свідомості є *воля* – усвідомлене цілеспрямоване регулювання людиною своєї діяльності. Це здатність людини мобілізувати і спрямовувати свої психічні та фізичні сили на досягнення мети, вирішення завдань.

Слід також наголосити і на таких елементах, що входять до структури свідомості, як *мислення*, *увага* та *пам'ять*. *Мислення* – процес пізнавальної діяльності індивіда, який характеризується узагальненням та опосередкованим відображенням дійсності. Цей процес завершується створенням абстрактних понять, суджень, які являють собою відображення суттєвих, закономірних відносин речей.

Увага – форма психічної діяльності людини, що виявляється в її спрямованості та зосередженості на певних об'єктах.

Пам'ять – психічний процес, який полягає в закріпленні, збереженні та відтворенні в мозку індивіда його минулого досвіду. Основними елементами пам'яті є запам'ятовування, збереження, відтворення та забування.

Структурні елементи свідомості перебувають у взаємозв'язку та взаємодії. Саме це і забезпечує свідомості низку життєво важливих для людини функцій. Головною функцією свідомості є *пізнавальна*, або *відображувальна*, тобто здатність індивідуума одержувати знання про навколишній світ і про себе. Пізнавальна функція свідомості зумовлює *аккумулятивну* (накопичувальну) функцію. Вона полягає у тому, що в пам'яті людини накопичуються знання. Ще однією функцією свідомості є *функція аксіологічна* (оціночна). Людина не тільки дістає дані про зовнішній світ, а й оцінює їх з точки зору своїх потреб та інтересів. Оціночна функція безпосередньо переходить у *функцію цілепокладання* (формування мети). Здатність до цілепокладання – специфічно людська здатність, що становить кардинальну характеристику свідомості. Вищі можливості свідомості виявляються у *творчій* (конструктивній) функції. Цілепокладання, тобто усвідомлення того, «для чого» і «заради чого» людина здійснює свої дії, – необхідна умова будь-якого свідомого вчинку. Дуже важливою функцією є *функція комунікативна* (зв'язку). Вона зумовлена тим, що люди беруть участь у спільній праці і потребують постійного спілкування. Завершує логічний цикл свідомості особистості *регулятивна* (управлінська) функція. На підставі оцінювання чинників і відповідно до поставленої мети свідомість регулює, упорядковує дії людини, а потім і дії людських колективів.

Тема 9. Філософські вчення про розвиток

1. Діалектика: її історичні форми та особливості. Об'єктивна і суб'єктивна діалектика

Спочатку діалектику розуміли як мистецтво вести дискусію, маючи на увазі дискусію з метою досягнення істини шляхом протиборства думок, поглядів (Сократ). Потім стародавні мислителі помітили, що суперечність і мінливість мають місце не тільки в думках, а й у реальному бутті (Геракліт). Світ уявлявся Геракліту в образі «живого вогню» або потоку річки, в яку неможливо «ввійти двічі». У цих думках сформульовано основи діалектики в її сучасному розумінні. Тому вважають, що історично першою формою діалектики є *стихийна діалектика стародавніх філософів* – наївна діалектика буття і пізнання без проникнення в сутність процесів.

Найбільш ґрунтовно концепція діалектики була сформульована в німецькій класичній філософії Гегелем. Її називають *другою формою діалектики – ідеалістичною*. Гегель уперше уявив світ як процес загального розвитку від нижчого до вищого, указав на джерело розвитку – боротьбу протилежностей, сформулював основні закони та категорії діалектики. Він розробив діалектику як філософську науку, протилежну метафізичному способу мислення. Проте діалектика Гегеля мала ідеалістичний характер. Моделлю гегелівської діалектики була не об'єктивна реальність, а її мислення, в якому вона відображалася.

Діалектика Гегеля створила передумови для виникнення наступної форми діалектики, в якій німецькі мислителі Маркс та Енгельс спробували зробити новий крок – поєднати матеріалізм із діалектичною логікою. Унаслідок цього у другій половині XIX ст. з'явилася *третьою історичною формою діалектики*, що було об'єктивно зумовлено розвитком наукового пізнання.

Останніми роками деякі дослідники виділяють і четверту, *некласичну форму діалектики*. У сучасній західній філософії найбільш характерні елементи зазначеної форми діалектики виявляються у притаманному їй герменевтичному способі філософствування.

Об'єктивна діалектика – це взаємозв'язок та розвиток природних і соціальних явищ. Вона існує незалежно від суб'єкта, від людини та людства. Суб'єктивна діалектика – це діалектика мислення суб'єкта і пізнання ним об'єктивного світу. Яким же є їх співвідношення? Суб'єктивна діалектика відображає об'єктивну. Об'єктивна та суб'єктивна діалектика збігаються за змістом. Водночас вони розрізняються за формою, тому що мислення, у свою чергу, має свої особливості порівняно з іншими сферами дійсності, свою внутрішню логіку розвитку.

Діалектика в сучасному розумінні – це: а) об'єктивний процес розвитку явищ на підставі виникнення, боротьби та розв'язання притаманних їм суперечностей; б) філософська наука про універсальні закони руху і розвитку природи, суспільства і мислення; метод пізнання і перетворення світу. Знання загальних законів розвитку, які надає діалектика, дає можливість розібратися в минулому, правильно зрозуміти процеси, що відбуваються в наш час, передбачити майбутнє.

2. Діалектичний принцип загального взаємозв'язку. Види зв'язків та їх характеристика

У філософському плані *поняття «принцип» означає фундаментальні положення, первісне начало, найсуттєвішу основу певної концепції або теорії*. У сучасних концепціях діалектики найсуттєвішу роль відіграє принцип загального взаємозв'язку.

Наш світ – надзвичайно різноманітний. Кожен предмет має множину властивостей, які він розкриває через зв'язок з іншими предметами. Немає об'єктів, які б існували поза будь-якими зв'язками і взаємодією. Саме в урахуванні всебічного взаємозв'язку і взаємодії об'єктів і полягають одна з найсуттєвіших ознак діалектики та зміст принципу найзагальніших закономірних зв'язків. Зазначений принцип визначає, що все у світі взаємопов'язане і взаємозумовлене, ці зв'язки не привносяться ззовні, вони притаманні самим предметам і процесам. Переходи одних явищ в інші відображають загальну властивість рухомої матерії, виступають виявом універсального зв'язку об'єктів. Отже, діалектика вимагає визначення всезагального зв'язку, що панує в матеріальному світі. *Зв'язок – це таке відношення, при якому ті або інші зміни одного явища (процесу) необхідно супроводжуються тими або іншими змінами іншого явища (процесу)*.

Зв'язки характеризуються такими рисами: по-перше, вони мають об'єктивний характер, тобто існують як об'єктивна закономірність, незалежно від свідомості людей; по-друге, вони

є універсальними, бо виявляються всюди і завжди, в усіх явищах, на всіх рівнях і ступенях; по-третє, взаємозв'язок є багатогранним за своєю сутністю і природою, бо кожний предмет, будь-яке явище пов'язані з іншими; по-четверте, реальні зв'язки є безкінечно різноманітними за характером, ступенем глибини і складності, формами виявлення.

Діалектика передбачає диференційований підхід до аналізу різноманітних зв'язків дійсності, вирізняючи серед них зв'язки, притаманні основним видам матерії та формам її руху (механічні, фізичні, хімічні, біологічні, суспільні); зв'язки, притаманні основним формам існування матерії (просторові, часові, структурні, генетичні, причинні, функціональні).

Однак серед невичерпної різноманітності конкретних форм зв'язків діалектику цікавлять найбільш характерні зв'язки (характер зв'язків), що виявляються в усіх явищах і процесах дійсності. До таких форм зв'язків належать: внутрішні і зовнішні, суттєві і несуттєві, необхідні і випадкові, стійкі і нестійкі, загальні і одиничні зв'язки. Роль цих зв'язків у розвитку є різною: через одні зв'язки річ реалізує свою природу, вони для неї є такими, що відіграють головну роль; інші для неї виявляються другорядними. На цій підставі з'явився вираз: «Закон є зв'язок». Чи так це насправді? Так, якщо додати, що закон – це не будь-який зв'язок. Для зв'язків, що стають законом, характерна низка ознак: їх об'єктивність, суттєвість, необхідність, стійкість, загальність.

3. Діалектичний принцип розвитку. Співвідношення розвитку, змін і руху

У сучасних концепціях діалектики найсуттєвішу роль відіграє принцип розвитку. Діалектика як учення про найзагальніші закони і закономірності буття виходить із того, що об'єктивний світ перебуває в постійному русі, зміні та розвитку. Це положення діалектики фіксується у її принципі розвитку, який стверджує, що все рухається, усе змінюється.

Визначити поняття «розвиток» можна шляхом його співвідношення з іншими вже відомими поняттями – «зміна» і «рух». Зміна – це перехід предметів, явищ з одного стану в інший. Вона протилежна «стійкості» і має спрямований характер – прогресивний чи регресивний. Прогрес – поступова зміна до вищої організації, від простого до складного. Процес, який іде у зворотному напрямку, називають регресом.

Поняття «рух» відносно матерії діалектика визначає як «зміну взагалі», тобто рух охоплює всі процеси, що відбуваються у світі, незалежно від їх змісту. Рух за своїм обсягом значно ширший за розвиток, але розвиток за своїм конкретним змістом багатший за рух. Розвитку притаманні такі риси (саме вони і відрізняють його від феномену руху): а) скерованість у часі – від минулого через сучасність до майбутнього; б) незворотність процесу, тобто реальні предмети, явища, що змінюються, є неповторними у своїх індивідуальних рисах; в) поява в процесі розвитку нового, тобто того, що не існувало раніше; г) закономірний характер розвитку, підпорядкованість певним законам.

Таким чином, *розвиток являє собою певну форму зміни взагалі, особливий вид руху, якому притаманні закономірні, спрямовані, незворотні, якісні зміни матеріальних об'єктів.*

Розвиток характеризується трьома типами змін:

– *одноплосинний розвиток* – перехід об'єкта з якісного стану одного ступеня складності в інший якісний стан такого самого ступеня складності;

– *регресивний розвиток* – перехід об'єкта з якісного стану вищого ступеня складності в інший якісний стан нижчого ступеня складності;

– *прогресивний розвиток* – перехід об'єкта з якісного стану нижчого ступеня складності в якісний стан вищого ступеня складності.

Слід зазначити, що як би не поєднувалися у процесі розвитку прогресивні, регресивні та одноплосинні зміни, будь-який об'єкт або сам проходить стадію прогресивного розвитку, або входить в інший об'єкт, який розвивається в прогресивному напрямі.

Процес розвитку відбувається за певних умов, які є різними для неживої, живої та соціально організованої матерії. Для цих рівнів *критеріями розвитку* виступають: *для неживої матерії* – ускладнення структур; *для живої матерії* – здатність до відображення; *для соціально організованої матерії* – рівень розвитку суспільства.

4. Закон єдності і боротьби протилежностей як спосіб розкриття джерел і рушійних сил розвитку

Закон єдності і боротьби протилежностей (закон діалектичної протилежності) посідає центральне місце в системі законів діалектики.

Для з'ясування суттєвих моментів закону необхідно розглянути його основні категорії. *Протилежність* – філософська категорія, яка відображає сторони, властивості, тенденції, процеси в предметах і явищах, що взаємозумовлюють і взаємовиключають один одного. Між протилежностями існують два види відносин: єдності та протидії.

Що являють собою відносини єдності? По-перше, єдність протилежностей – це їх нероздільність. Кожна протилежність є умовою існування іншої. Окремо вони існувати не можуть (якщо зникає одна з протилежностей, перестає існувати й інша). По-друге, єдність протилежностей має сенс тоді, коли вони зумовлюють і проникають одна в одну.

Що являють собою відносини боротьби? Перебуваючи у взаємозумовленості і розвитку, протилежності не «байдужі» одна до одної, вони взаємно впливають одна на одну. Між ними йде протиборство. Його сутність полягає у тому, аби розірвати єдність. Кожна з протилежностей виштовхує із себе іншу, прагне звільнитися від неї.

Єдність протилежностей виражає стійкість речі і є відносною, перехідною. Протидія протилежностей є абсолютною, вона не припиняється. Відношення, яке характеризується єдністю протилежностей і водночас є постійним протиборством між ними, називається *суперечністю*. Суперечності притаманні всім явищам та процесам реальності і виступають рушійною силою, джерелом зміни і розвитку. Саме тому суперечність є центральною категорією, що розкриває сутність закону діалектичної протилежності. Суперечності – це не тільки відносини протилежностей, а й процес їх розгортання. У зв'язку з цим розрізняють такі ступені суперечностей: тотожність, відмінність, протилежність. У такій формі буття, як суспільство, виокремлюють ще такий ступінь суперечності, як конфлікт.

Суперечності в навколишньому світі дуже багатогранні; їх класифікують: за формою вияву – внутрішні і зовнішні; за роллю в розвитку – внутрішні і зовнішні; стосовно сутності – суттєві і несуттєві; за типом у суспільстві – антагоністичні і неантагоністичні.

Види суперечностей ґрунтовно описано в навчальній літературі, і немає необхідності давати їх розгорнуту характеристику.

Отже, можна зробити висновок про те, що закон діалектичної протилежності – це закон, у силу якого всім речам, системам, явищам та процесам притаманні внутрішні суперечності, протилежні сторони і тенденції, взаємодія, протиборство між якими виступає джерелом зміни і розвитку, веде до наростання суперечностей, що вирішується на певному етапі зникненням старого і виникненням нового.

5. Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін як спосіб розкриття внутрішнього механізму розвитку

Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін відповідає на питання про механізм (форми) розвитку: формою розвитку є взаємне перетворення кількісних та якісних змін. Кожному предмету, явищу, процесу притаманні кількісна та якісна визначеності, які перебувають у нерозривному зв'язку та постійній зміні. Сутність цих змін виявляється у тому, що поступові кількісні зміни нагромаджуються, порушують міру предмета і призводять до зміни його якісного стану. Вона відбувається у формі стрибка, перерви поступальності в розвитку. Отже, закон взаємного переходу кількісних і якісних змін виражає такий взаємозв'язок кількісних і якісних сторін предмета, унаслідок якого кількісні зміни, виходячи за межі міри, обов'язково тягнуть за собою докорінні якісні зміни, які, у свою чергу, приводять до нових кількісних показників.

Основні поняття, завдяки яким реалізується цей закон: якість, кількість, міра, стрибок тощо. *Якість виражає притаманну речам специфічну визначеність, що тотожна з їх буттям і відрізняє їх від інших речей у певній системі зв'язків. Якість речей органічно пов'язана з їх кінцем, оскільки зі зникненням цієї якості зникає і сама річ, перетворюючись на іншу. Поряд з якістю всі речі, процеси, явища мають й кількісну визначеність. Вони обов'язково мають якийсь розмір, об'єм, масу та ін. Кількість – це об'єктивна визначеність якісно однорідних явищ, що характеризує їх величину, тривалість існування та інтенсивність розвитку в цілому чи окремих її сторін.*

Якість і кількість перебувають у діалектичному взаємозв'язку: немає кількості, яка б не виражала певної якості, і немає якості без кількості. До того ж, певній якості завжди відповідає не будь-яка, а певна кількість. Отже, будь-яка якість має кількісну межу. Ця межа у філософії називається мірою. *Міра – це і певний інтервал кількісних характеристик або змін, у межах якого може існувати належна якість.* Зміна кількості в межах міри не призводить до зміни якості, однак при переході міри предмет перестає бути тим, чим він є.

Згідно з цим законом розвиток відбувається як єдність двох, відмінних одна від одної, але взаємопов'язаних стадій – безперервності і перервності. Безперервність у розвитку – це стадія повільних, непомітних кількісних змін. Перервність у розвитку називають стрибком. *Стрибок – момент, форма, спосіб перетворення однієї якості на іншу, це перерва в поступовості, безперервності кількісних змін.* Будь-який стрибок характеризує перехідний момент у розвитку. За своєю природою він завжди суперечливий, бо свідчить і про народження нового, і про опір йому старого.

Форми стрибків різноманітні і залежать від природи явища, що розвивається, а також від конкретних умов, в яких здійснюється його якісне перетворення. Стрибки розрізняються: 1) за тривалістю перетворення (швидкі, повільні); 2) за формою перетворення (одноактні, багатоактні); 3) за глибиною перетворення (часткові, повні); 4) за напрямком перетворення (прогресивні, регресивні, безнапрямкові).

6. Закон заперечення заперечення як спосіб розкриття спрямованості розвитку

Закон заперечення заперечення – це закон, у силу якого процес розвитку являє собою нескінченний ланцюг діалектичних заперечень старого новим при збереженні та утриманні (знятті) в новому всього характерного з попередніх етапів розвитку, що має в цілому поступальну, висхідну спрямованість. При цьому в процесі розвитку на його вищих щаблях повторюються деякі риси і сторони попередніх сходинок, але вже на якісно новій основі, що зумовлює сходження не по прямій, не по замкненому колу, а по кривій, що наближається до спіралі. Спіралевидність руху виражає циклічність розвитку.

Цей закон певною мірою узагальнює, синтезує дію інших законів діалектики. Відносно категорії «заперечення» існують дві точки зору: метафізична та діалектична. *Метафізичне «заперечення» акцентує основну увагу на моменті зникнення старого і практично ігнорує процеси збереження та утворення нового.* Діалектичне заперечення – це насамперед такий перехід від старої якості до нової, за яким певні сторони, елементи змісту та функції старої якості входять у перетвореному вигляді в зміни нової якості. *Діалектичне заперечення – не повне знищення речі, а її перетворення на нову річ із збереженням і перетворенням деяких рис старої якості.* Воно свідчить про те, що між новим і старим існує зв'язок. Діалектичне заперечення вбирає в себе три суттєвих моменти: 1) руйнування, подолання старого; 2) збереження елементів старого (спадкоємність); 3) конструювання, утворення нового.

Заперечення заперечення фіксує той факт, що процес розвитку розпочинається з першого заперечення старого, яке, у свою чергу, через певний час заперечується іншим, новим. У новому зберігаються старе, його елементи, вони повторюються в новому, хоча і на вищій основі. Повторювання рис старого на вищій основі і є особливістю цього закону. Оскільки має місце повторювання старого на вищій основі, то виявляється, що розвиток іде не по прямій, а по спіралі, наближаючись із кожним циклом до старого, оскільки є повторюваність, і віддаляючись від нового, оскільки це нове.

Ця повторюваність є неминучою, оскільки заперечення перебуває в тісному зв'язку із суперечністю, воно зумовлене його розв'язанням. Візьмемо будь-яку нову річ, що виникла з притаманною їй суперечністю. У процесі розвитку цієї суперечності річ перетворюється на свою протилежність. Однак на цьому етапі заперечення відбувається лише часткове розв'язання закладеної в початковій речі суперечності. На зміну першому запереченню приходять друге, виникає нова річ, третя, протилежна другій, яка є запереченням другої, тобто запереченням заперечення першої речі. Та суперечність, яка була притаманна першій речі на етапі другого заперечення, розв'язується повністю. Унаслідок подвійного заперечення водночас із поверненням до старого, початкового пункту досягається більш високий рівень розвитку, відновлюється початкова, але збагачена форма розвитку. Лінія розвитку нібито утворює «виток спіралі», однак початок не збігається з кінцем. Розвиток, отже, поєднує в собі риси поступовості та циклічності руху.

7. Категорії діалектики та їх характеристика. Діалектичний характер парних категорій

Щоб точніше і глибше відобразити об'єктивну дійсність, людина виробляє певний арсенал логічних засобів мислення, своє коло понять.

Поняття – це думка, в якій відбиваються властивості, зв'язки і сторони предмета, що повторюються. У мові поняття визначаються словом. Але є поняття, в яких фіксується не просто загальне, а найзагальніше. Такі поняття є результатом дуже високого рівня процесу абстрагування.

Категорії (грец. *kategoria* – висловлення, ознака) у філософії, найбільш загальні і фундаментальні поняття, що відбивають істотні, загальні властивості і відношення явищ дійсності і пізнання. Категорії виникли і розвиваються як результат узагальнення історичного розвитку пізнання і суспільної практики. Категорії філософії відрізняються від будь-яких понять своєю всезагальністю.

Категорії діалектики – це всезагальні форми мислення, форми абстрагування, вони не даються у відчуттях – їх не можна побачити, відчути, спробувати на смак тощо. Вони є результатом діяльності нашого мислення.

Кожна наука, вивчаючи певні сторони дійсності, обов'язково приходять до вироблення і формування своїх категорій. Так, математика пов'язана з такими категоріями, як «число», «диференціал», «інтеграл» тощо. В арсеналі біології є категорії «вид», «спадкоємність», «змінність» та ін. Однак, незважаючи на певний ступінь загальності, категорії конкретних наук застосовуються лише в окремих сферах буття і відбивають зв'язки та відношення, які характерні для даних сфер. Від категорій конкретних наук суттєво відрізняються категорії діалектики. Ця відмінність полягає в тому, що категорії діалектики відображають не просто суттєві властивості і зв'язки класу явищ об'єктивного світу, а найбільш загальні властивості і зв'язки, що притаманні усім матеріальним процесам.

Категорії діалектики можна поділити на два види: субстанційні і співвідносні. *Субстанційні категорії* вживаються окремо, безвідносно до інших. До таких категорій належать категорії «буття», «матерія», «рух», «розвиток», «простір», «час», «суперечність» і т. д. Вони фіксують певні загальні властивості об'єктивної дійсності, але не дають безпосереднього уявлення зв'язку цих категорій з іншими.

Для діалектики характерно формування *парних (співвідносних) категорій*, у взаємодії яких виявляються закони діалектики. Діалектичний характер парних категорій виражається в протилежних, але нерозривно пов'язаних поняттях, їх єдності, перехід одного в інше. Категорії діалектики утворюють рухливу мережу універсальних понять, що мають можливість відображати рухливість, переходи і протиріччя буття.

Співвідносні категорії, на відміну від субстанційних, органічно пов'язані одна з одною, в процесі пізнання передбачають одна одну; з'ясувавши одну, не можна не враховувати іншу. До таких категорій відносять: одиничне і загальне; явища і сутність; форму і зміст; частину і ціле; причину і наслідок; випадковість і необхідність; можливість і дійсність.

8. Метафізична концепція розвитку як класична альтернатива діалектики

Коли йдеться про альтернативу діалектики, маємо на увазі протилежний діалектиці метод пізнання, теорію розвитку, спосіб духовного освоєння світу, тобто протилежні діалектиці світоглядні та методологічні настанови. Такою альтернативою діалектики є метафізичний метод мислення.

Метафізика – це таке розуміння світу і такий спосіб мислення, при якому ігноруються або спрощено розглядаються взаємозв'язки і взаємодії явищ та предметів, а процес розвитку тлумачиться як кількісне збільшення об'єктів без їх якісної зміни.

Метафізика як метод пізнання сформувалася в природничих науках і була перенесена у філософію Френсісом Беконом і Джоном Локком. Найбільш видатним її представником був англійський філософ Герберт Спенсер, який будував свою теорію розвитку, порівнюючи теорії еволюції Дарвіна і Лайєлля з теорією Божественного творіння. Сам термін «метафізика» в значенні «антидіалектика» ввів у філософський лексикон Гегель.

Сучасна метафізика поділяється на плоскоеволюціоністську (механістичну) (середина XIX – початок XX ст.) та емерджентистську, що набула поширення на початку 20-х рр. XX ст.

Принципові відмінності метафізики від діалектики виявляються:

а) у розумінні зв'язків предметів та явищ – метафізиці притаманні роз'єднання, розмежування окремих елементів, властивостей предмета і предметів один від одного та їх осмислення як ізольованих. Унаслідок цього відображаються лише безпосередні, зовнішньо очевидні взаємозв'язки, тоді як глибинні, внутрішні зв'язки залишаються поза увагою;

б) у розумінні спрямованості розвитку – метафізика заперечує внутрішнє джерело розвитку – саморозвиток. Причину розвитку природи і суспільства вона вбачає в зовнішньому поштовху;

в) у розумінні характеру розвитку, «механізму» переходу від старої до нової якості – метафізика розглядає розвиток або як «стрибок» якості, або тільки як просте, кількісне зростання одного й того самого, тільки як зменшення або збільшення, як повторення одних і тих самих станів;

г) у розумінні спрямованості розвитку – метафізика займає однобічну позицію, абсолютизуючи або всезагальне піднесення, або всезагальний занепад, регрес, або круговий, застійний характер усякого розвитку, таким чином фактично заперечуючи його. Розвиток предметів та явищ відбувається за прямою, за колом чи якимось іншим шляхом;

г) у розумінні методу пізнання – для метафізики характерні однобічність, абсолютизація, прямолінійність, закостенілість, негнучкість.

Отже, метафізика як метод пізнання є відображенням певних особливостей процесу пізнання: його початку, емпіризму, поверховості, абсолютизації відносної істинності таких знань, їх неповноти. Метафізика – історично неминуча філософська теорія розвитку, метод пізнання, що посідають певне місце в розвитку філософії.

9. Модифікації метафізичної концепції розвитку (догматизм, релятивізм, софістика, еkleктика)

Догматизм. Йому притаманна підміна аналізу живої дійсності закостенілими, незмінними формулами. Це спосіб засвоєння і застосування знань, в якому те чи інше вчення або положення сприймаються як закінчена вічна істина, як догма, використовуються без урахування конкретних умов життя. Догматизм виходить із незмінних, раз і назавжди даних формул, знань, які не можуть збагачуватися в процесі розвитку пізнання. Раз є певна істина, то вона згідно з догматизмом є правильною для будь-якого випадку, будь-яких умов розвитку.

Релятивізм. Протиогою догматизму є релятивізм (від лат. *relativus* – відносний). Релятивізм виходить з однобічного підкреслювання постійності, змінності дійсності і заперечення відповідної стійкості речей та явищ. Якщо догматизм ґрунтується на перебільшенні значення абсолютної істини, ігноруючи момент її конкретності, то релятивізм, навпаки, перебільшує значення відносної істини, відкидаючи момент її абсолютності. І, звичайно, тут релятивізм виступає як різновид метафізичного тлумачення істини.

Релятивізм бере початок у вченнях давньогрецьких софістів (із тези Протагора: «Людина є мірою всіх речей» – впливає визнання основою пізнання тільки чуттєвості, яка не відображає об'єктивних явищ). Елементи релятивізму характерні для античного скептицизму, філософії епохи Відродження (критика церковних догматів Мішелем Монтенем, Еразмом Роттердамським), для емпіризму Нового часу (філософські погляди Джорджа Берклі й Девіда Юма).

Софістика. Софістика (від грец. *sophistike* – міркування, засноване на умисному порушенні законів логіки) виявляється у формі аргументації, яка базується на суб'єктивістському тлумаченні фактів, подій заради збереження та утвердження існуючих теоретичних положень чи виправданні існуючого порядку речей. У своїх побудовах софістика використовує різні логічні помилки, підміну понять, неправильні форми висновків, а також мовні виверти і хитрування, багатозначність понять. Поширеним видом софістики є маніпулювання фактами, за допомогою яких можна довести що завгодно. Критикуючи софістику, слід мати на увазі, що в історії розвитку науки вона виконує й позитивну роль, сприяючи виробленню наукової критики застарілих положень свідомості, бо виникає як відповідна реакція на загрозу системі знань, що склалася.

Еkleктика. У процесі пізнання метафізика часто-густо виявляється у формі еkleктики. Еkleктика (від грец. *eklektikos* – той, що обирає) – це механічне поєднання в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, які безпринципно запозичуються з протилежних концепцій; використання і підтасовування з певною тенденційною метою вирваних із контексту фактів, формулювань, цитат тощо. Еkleктика – образно кажучи, «мішанина», тому вона не є ані теорією розвитку, ані теорією пізнання, ні методом, ані світоглядом. Небезпечність еkleктики полягає у тому, що вона нерідко маскується під діалектику.

10. Сучасні філософські вчення про розвиток (негативна діалектика, «трагічна» діалектика, синергетика)

Негативна діалектика. Відомими представниками цієї інтерпретації діалектики були Теодор Адорно та Жан-Поль Сартр. У їх розумінні діалектика можлива у двох формах – «критичній» та «догматичній». Першою є негативна діалектика. Це однобічна, суб'єктивна концепція, яка виходить з абсолютизації заперечення, усезагальної руйнації всього сутнього, тотального критицизму, відкидання будь-якої позитивності, самозаперечення і тому не виходить за межі метафізики. Негативна діалектика – це по суті антидіалектика.

«Трагічна» діалектика. Її автор – французький філософ Раймон Арон, аналізуючи діалектику сучасної епохи в книзі з характерною назвою «Розчарування в прогресі», доходить висновку про те, що сучасне суспільство не здатне використовувати прогрес в інтересах людства.

Синергетика. Синергетика (від грец. *synergos* – працювати разом) – це напрям міжгалузевих досліджень, об'єктом яких є процеси самоорганізації у відкритих системах фізичної, хімічної, біологічної та іншої природи.

Синергетика базується на низці наукових принципів, основні з яких такі:

- у системах різних рівнів організації зв'язок між ними здійснюється через хаос;
- при об'єднанні частин ціле не дорівнює їх сумі;
- при переході від нерегульованого стану до стану порядку всі системи поведуться однаково;
- нерівноважність у системі є джерелом появи нової організації (порядку);
- системи завжди відкриті й обмінюються енергією із зовнішнім середовищем;
- у сильно нерівноважних умовах системи починають сприймати ті чинники, які вони б не сприйняли у більш рівноважному стані;
- у нерівноважних умовах незалежність елементів поступається місцем корпоративній поведінці;
- у стані, далекому від рівновагомості, узгодженість поведінки елементів зростає;
- в умовах, далеких від рівновагомості, варіанти розвитку системи практично не передбачувані.

Синергетика є природничонауковим уточненням принципу саморуху і саморозвитку матерії. На противагу класичній механіці у синергетиці виявляється, що за певних умов і системи неорганічної природи здатні до самоорганізації. Синергетика вперше розкрила механізм виникнення порядку через флуктуації, тобто відхилення системи від деякого середнього стану. Флуктуації підсилюються за рахунок нерівноважності, розхитують попередню структуру і приводять до нової: з хаосу виникає порядок.

Тема 10.

Сутність і структура пізнавального процесу. Наукове пізнання, його форми та методи

1. Пізнання як предмет філософського аналізу. Сутність та структура пізнавального процесу

Пізнання – це процес отримання людиною нового знання, відкриття невідомого раніше. Результативність пізнання досягається передусім активною роллю людини в цьому процесі, чим і викликана необхідність його філософського розгляду. Тут ідеться про з'ясування передумов і обставин, умов просування до істини, оволодіння для цього необхідними методами і поняттями. Що таке пізнання, які його основні форми, закономірності переходу від незнання до знання, від знання менш глибокого до знання більш глибокого; що таке істина, які її критерії, якими шляхами і методами досягається істина – ці та інші філософські питання розглядаються теорією пізнання, або гносеологією. Якщо розглядати процес пізнання в цілому як системне утворення, то як його елементи слід виділити такі:

1) *суб'єкт пізнання* – той, хто діє, впливає на об'єкт. Людина не є суб'єктом сама по собі. Вона стає й усвідомлює себе суб'єктом тільки в процесі предметної діяльності і спілкування. Під суб'єктом слід розуміти людину, яка є вихідним пунктом життєвої та пізнавальної активності, що здобуває знання, вибудовує теорії та концепції, зберігає та історично передає їх новим поколінням;

2) *об'єкт пізнання* – той фрагмент (частина) об'єктивної реальності (соціальної, природної, правової та ін.), який включено у людську діяльність і пізнання. Об'єктивна реальність існує незалежно від людини, суб'єкта. Проте як об'єкт вона перебуває в єдності, у взаємозв'язку із суб'єктом. Об'єктом пізнання виступають не тільки явища природи та суспільства, а й сама людина і відносини між людьми, їхні взаємостосунки, а також свідомість, пам'ять, воля, почуття, духовна діяльність в усій поліфонії її виявів. Таким чином, об'єкт пізнання – це те, що залучено суб'єктом з об'єктивного взаємозв'язку природи і суспільства, те, на що спрямовано людську діяльність;

3) *посередники пізнання* – засоби пізнання як матеріального характеру (знаряддя праці, прилади, інструменти, комп'ютери тощо), так і ідеального (поняття, категорії, художні образи, моральні норми, наукові теорії, концепції та ін.).

Теорія пізнання розглядає суб'єкт та об'єкт у діалектичному взаємозв'язку, взаємодії, єдності, де соціально активною стороною є суб'єкт пізнання. Активна роль суб'єкта виявляється у його вибіркового ставленні до предметного світу; цілеспрямованні процесу пізнання; безупинній пошуковій і коригувальній роботі рецепторів, нервів та мозку.

Результатом будь-якого пізнання є образ. *Образ* – ідеальне узагальнення сутнісних відносин об'єкта. Характерні риси образу – подібність, адекватність оригіналові. Образ фіксується у знаках. *Знак* – уже матеріальний носій інформації. Його функціями є збереження і передавання інформації. Знаки і на їх основі штучна мова можуть існувати тільки на базі звичайної мови. Відносна самостійність знака створює додаткові можливості для абстрактного мислення, дає змогу використовувати комп'ютерну техніку.

2. Сутність агностицизму та його історичні форми

Агностицизм (грец. *а* – не, *гносис* – знання) – це філософське вчення, яке заперечує цілком або частково можливість достовірного пізнання сутності дійсності. Проте помилковим є уявлення про агностицизм як про вчення, яке заперечує пізнання взагалі. Агностики вважають, що пізнання можливе лише як знання про явища або про власні відчуття. Головною ознакою агностицизму є заперечення можливості пізнання саме сутності дійсності, яка прихована за видимістю.

В історії філософії простежуються такі форми агностицизму.

1. *Скептицизм давньогрецьких філософів (Піррон, Енесідем, Секст Емпірик та ін.)*. Представники цього напрямку стверджували: істинність або хибність майже всіх положень однаковою мірою може бути доведена чи заперечена. Однозначно твердити, що людство здобуває достовірні знання, не можна. Скептицизм не заперечує можливості існування знань, він лише підкреслює їх видимість і вірогідність, суб'єктивність.

2. *Агностицизм Девіда Юма*. Англійський філософ Нового часу стверджував, що наші знання ми отримуємо з досвіду. А в досвіді ми маємо справу тільки з відчуттями, тому, крім них, ми нічого знати не можемо. Отже, концепції Д. Юма притаманний сумнів щодо заперечення реальності як об'єкта наукового дослідження.

3. *Агностицизм Іммануїла Канта*. На відміну від Юма, німецький філософ визнавав існування матеріальних речей поза нашою сві-домістю, але вважав, що їх сутність мов замкнута в собі. Вона прихована від нас і пізнати її неможливо. Для вираження цієї думки Кант увів поняття «речі в собі».

4. *Агностицизм Ернста Маха й Ріхарда Авенаріуса*. Вони є засновниками напрямку у філософії, який дістав назву емпі-ріо-кри-ти-цизму. У центрі цієї філософії стоїть поняття досвіду. Але досвід емпі-ріо-критицизму розглядав не як відображення об'єктивного світу, а як внутрішній зміст свідомості, людських переживань, які виникають незалежно від впливів зовнішнього світу, – як потік відчуттів, очищених від об'єктивної реальності. На цьому ґрунті емпіріокритицизм заперечує достовірність людських знань, спроможність науки пізнавати об'єктивну істину.

5. *Агностицизм окремих течій сучасної філософії*. Наприклад, така течія, як конвен-ціо-налізм, вважає, що теорії і поняття є не відображеннями об'єктивного світу, а наслідками довільної угоди, конвенції між ученими, що укладається за принципами «зручності» і «економії мислення». Елементи конвенціоналізму властиві неопозитивізму, прагматизму, операціоналізму.

Те, що агностицизм проіснував протягом більш аніж двох тисяч років, – не випадковість. У його основі лежать різноманітні причини, що їх називають корінням агностицизму. До них належать: складність і суперечливість процесу пізнання; обмеженість чуттєвого пізнання, можливість у ньому помилок і ілюзій; складність логічного пізнання; історична обмеженість і неповнота знань та ін.

3. Практика як специфічно людський спосіб освоєння світу. Поняття практики. Форми і рівні практичної діяльності. Функції практики

Практика – активна цілеспрямована чуттєво-предметна, матеріальна діяльність людей з перетворення об'єктивної реальності. Найважливіші форми практики: а) матеріальне виробництво (праця), перетворення природи за допомогою знарядь праці; б) соціальна дія – перетворення суспільного буття, зміна існуючих соціальних відносин певними «масовими силами» (революції, реформи, війни, перетворення тих чи інших соціальних структур); в) науковий експеримент – активна (на відміну від спостереження) діяльність, у процесі якої суб'єкт штучно створює умови, що дозволяють йому досліджувати властивості об'єктивного світу, які цікавлять його. Усі форми практики в тій чи іншій мірі «навантажені» в концептуальному (теоретико-методологічному) і ціннісному відношеннях. Ці обидва моменти в їх єдності спрямовують і регулюють практичну діяльність, забезпечують її цілеспрямований характер.

Основні функції практики в процесі пізнання:

1. Практика є джерелом пізнання тому, що всі знання викликані до життя перш за все і в кінцевому рахунку її потребами. Зокрема, математичні знання виникли з необхідності вимірювати

земельні ділянки, обчислювати площі, об'єми, обчислювати час тощо. Однак не завжди, звичайно, відкриття в науці (наприклад, періодичний закон Менделєєва) робляться безпосередньо «на замовлення».

2. Практика виступає як основа пізнання, його рушійна сила. Вона пронизує всі сторони, моменти, форми, ступені пізнання від його початку і до його кінця. Весь пізнавальний процес, починаючи від елементарних відчуттів і закінчуючи самими абстрактними теоріями, обумовлюється – в результаті – завданнями і потребами практики. Вона служить основою пізнання і в тому сенсі, що забезпечує його технічними засобами, приладами, устаткуванням тощо, без яких воно – особливо в сучасній науці – не може бути успішним.

3. Практика є опосередкованою метою пізнання, оскільки останнє здійснюється не заради простої цікавості. Всі наші знання призначені врешті-решт для того, щоб повернутися назад у практику і активно впливати на її розвиток. Завдання людини полягає не тільки в тому, щоб пізнавати і пояснювати світ, а й у тому, щоб використовувати отримані знання як «керівництво до дії» щодо його перетворення для всебічного задоволення матеріальних і духовних потреб людей, для поліпшення і вдосконалення їх життя.

4. Практика являє собою вирішальний критерій істини, тобто дозволяє відокремити справжні знання від помилок.

Не можна забувати того, що, по-перше, усі форми практики, як і її функції, тісно пов'язані між собою, а по-друге, практика – явище конкретно-історичне: вона змінюється, розвивається, удосконалюються її форми, функції. Перетворюючи дійсність, практика перетворює і свого «носія» – людину і, зокрема, суб'єкта пізнання.

4. Форми чуттєвого пізнання та взаємозв'язок між ними

Чуттєве пізнання є початковою формою і взагалі передумовою пізнання. Воно виникає при безпосередній взаємодії суб'єкта і об'єкта, маючи три форми: відчуття, сприйняття і уявлення.

Від-чуття – це відображення за допомогою п'яťох органів чуття окремих властивостей, певних сторін речей. Відчуття дають нам першу, саму елементарну форму образного відображення предметів. Образ є ідеальною формою відображення предмета або явища в їх безпосередньо спостережуваній цілісній формі.

Специфічна властивість людського чуттєвого пізнання пов'язана з тим, що окремі, конкретні відчуття, будучи складовими чуттєвого відображення, реально не існують відособлено один від одного: вони не існують поза цілісним образним відображенням того чи іншого предмета або явища. Хоча ми за допомогою різних органів чуття відчуваємо просторову форму, колір, звук, запах, у той же час діє чуттєва здатність синтезувати відчуття, перетворювати їх на сприйняття, що має особливу властивість: завдяки сприйняттю предмет «дається» свідомості саме в своїй цілісно-наочній формі, тобто у вигляді об'єктивної, незалежної від свідомості цілісності.

Сприйняття – це синтетичний комплекс різного роду відчуттів, що дає можливість також безпосереднього створення єдиного образу предмета, отримання інформації про об'єкт у його цілісності. Сприйняття має вибірковий характер. Сприйняття тих чи інших властивостей об'єкта залежить від потреб та інтересів суб'єкта. Системність, якість сприйняття формується у процесі практики. Сприйняття визначаються як цілісний образ предмета, що знаходиться перед нами. Сприйняття зароджується й існує як форма такого активного синтезу різноманітних виявів предмета, яка нерозривно пов'язана з іншими актами пізнавальної і практичної діяльності, передуючими даному конкретному спостереженню. Саме тому процес сприйняття – це процес активний і по-своєму творчий. Завдяки багатократній роботі механізмів сприйняття ми в нашій свідомості, в нашій пам'яті можемо утримувати цілісний образ предмета і тоді, коли предмет безпосередньо не даний нам. У цьому випадку функціонує ще складніша форма чуттєвого пізнання, яка називається уявленням. Отже, сприйняття не можна розглядати лише як копіювання, бездумне споглядання зовнішнього світу. Воно пронизане розумовою діяльністю людини.

Багаторазове сприйняття речі може утримуватися у свідомості індивіда і при її відсутності. Це вже буде вищий ступінь чуттєвого пізнання – уявлення. *Уявлення* – це узагальнений образ об'єкта, сприйнятого раніше. Специфікою уявлення є те, що, по-перше, воно може пізнавати об'єкти, які не існують в реальності, а становлять результат нашої фантазії, по-друге, уявлення, як правило, відтворює узагальнюючі риси предмета. У цілому, форми чуттєвого пізнання відтворюють об'єкт у наочно-образній формі.

Слід пам'ятати, що відчуття відображають те, що лежить на поверхні явищ. Вони не в змозі проникнути в їх сутність.

5. Раціональне пізнання, його особливості та форми

Абстрактне мислення має свої особливості: абстрактне мислення відображає дійсність в узагальнених образах, воно абстрагується від одиничного, виділяє в предметі загальне, істотне; завдяки абстрактному мисленню ми одержуємо нові знання на підставі вже наявних знань; мислення нерозривно пов'язане з мовою; мислення – це процес активного відображення дійсності. Форми раціонального пізнання – поняття, судження, умовиводи – дають можливість знайти закономірності у розвитку природи і суспільства.

Поняття – це форма думки, в якій узагальнені внутрішні, найсуттєвіші ознаки об'єкта. В понятті фіксуються закономірні зв'язки і відношення, в ньому повинні утримуватися загальні та особливі ознаки предмета. Поняття предмета дає змогу вирізнити ті якості, які неможливо уявити за допомогою наочного образу. Поняття, на відміну від відчуттів, утворюється шляхом відвернення від чуттєвих образів тих загальних рис, які властиві й іншим чуттєвим образам, а отже, і тим реальним явищам, які відображені в цих образах. Поняття служать вихідною формою абстрактного мислення. Але мислення не відбувається у формі окремих ізольованих понять. Щоб виразити зв'язок і взаємозалежність явищ, поняття повинні бути взаємопов'язані. Такий зв'язок утворює другу форму абстрактного мислення – судження.

Судження – це така логічна форма мислення, в якій стверджується або заперечується щось відносно об'єкта пізнання. Судження – це одна з вищих форм відображення об'єктивних предметів у свідомості людини. За допомогою суджень людина заперечує або стверджує щось про щось. У судженнях відображаються предмети, якості, відносини між предметами, їх зміст. Діалектика, властива судженням як логічній формі пізнання, відображається у взаємозв'язку між суб'єктом і предикатом, з яких складається судження. Суб'єкт завжди виконує функцію окремого, а предикат – загального. У судженнях фіксується діалектика між випадковим і необхідним, явищем і сутністю. У кожному судженні, суб'єктивному за формою, міститься об'єктивний зміст, обумовлений відображенням об'єктивних предметів.

Судження можуть бути істинними й хибними. Вони є істинними тоді, коли правильно відображають об'єктивні властивості об'єктів матеріального світу. Коли ж судження не відображають об'єктивність предметів і їх зв'язків або відображають спотворено, вони є хибними. Словесною формою вираження судження є речення. За обсягом розрізняють судження: одиничні, де розкривається взаємозв'язок між окремими предметами; особливі, де стверджується або заперечується наявність властивостей у певній групі предметів; загальні, коли вирізняються типові закономірності взаємозв'язку між процесами у Всесвіті або в окремих його сферах. Поєднання декількох суджень утворює третю форму абстрактного мислення – умовивід.

Умовивід – це такий логічний процес, у ході якого із кількох суджень на основі закономірних суттєвих і необхідних зв'язків виводиться нове судження. Умовиводи бувають різних видів: індуктивні, дедуктивні й аналогічні.

6. Проблема істини, види істини. Істина і хибність (помилковість). Критерії істини

Істина – це адекватне відображення об'єкта у свідомості суб'єкта, яке відтворює об'єкт таким, яким він існує незалежно від свідомості суб'єкта пізнання. Видами істини є такі.

Об'єктивна істина – це такий зміст людських знань про дійсність, який не залежить ні від суб'єкта, ні від людини, ні від людства. Цей незалежний від нас зміст наших знань і є об'єктивною істиною. Будь-яке знання, зафіксоване на тому чи іншому конкретно-історичному періоді, є неповним, неточним, певною мірою одно-бічним, тобто на кожному конкретно-історичному рівні розвитку пізнання ми маємо справу лише з відносною істиною.

Відносна істина – це таке знання, яке в принципі правильне, але не повно відображає дійсність, не дає її всебічного вичерпного образу.

Абсолютна істина – це повне, точне, вичерпне відображення об'єкта у свідомості суб'єкта; в широкому розумінні – це абсолютне знання про весь світ. У цьому значенні абсолютна істина є тією межею, до якої прагне наукове пізнання, ніколи її не досягаючи. У вузькому розумінні абсолютна істина означає повне і точне знання окремих моментів дійсності, і в цьому значенні вона є елементом досягнутого знання.

Слід зазначити, що немає і не може бути окремо абсолютної істини і окремо відносної. Існує одна істина – об'єктивна за змістом, яка є діалектичною єдністю абсолютного та відносного, тобто є істиною абсолютною, але відносно певних меж. Абсолютне та відносне – це два необхідних

моменти об'єктивної істини. Нерозуміння суті абсолютної й відносної істини на практиці приводить до догматизму і релятивізму.

Конкретна істина – це істина, у якій правильно відображена сутність певних явищ і тих конкретних умов, у яких ці явища розвиваються. Якщо поняття «об'єктивна істина» підкреслює її як вірне відображення дійсності, а поняття «відносної і абсолютної істини» – сам процес її пізнання, то поняття «конкретність істини» свідчить про можливість практичного використання отриманих знань. Абстрактної істини немає, істина завжди є конкретною. Це означає необхідність урахувувати межі застосування результатів пізнання. Незнання або ігнорування цих меж перетворює наші знання на хибні.

Одним із найважливіших критеріїв істини є *практика*. Однак практика є далеко не єдиним критерієм істинності знань. Серед інших критеріїв істинності знань (які в кінцевому підсумку ґрунтуються також на практиці) можна назвати: підтвердження фактами, узгодженість із принципами наукової теорії, коректність і точність використання термінології, логічна і концептуальна несуперечність та деякі інші.

7. Наукове пізнання, його структура та рівні

Наукове пізнання є відносно самостійною, цілеспрямованою пізнавальною діяльністю, що складається із взаємодії таких компонентів: а) *суб'єкта пізнання*, тобто особистості чи групи людей, що мають певний рівень знань, навичок, світоглядні і методологічні установки з приводу своєї діяльності; б) *об'єкта пізнання*, тобто фрагмента об'єктивного світу, на який спрямована думка і дії суб'єкта пізнання; в) *предмета пізнання*, тобто конкретних аспектів пізнання, що детермінуються об'єктом пізнання і визначаються у певних логічних формах; г) *особливих методів і засобів пізнання*; г) *певних форм пізнання і мовних засобів*; д) *результатів пізнання*, що виражаються головним чином у законах, теоріях, наукових гіпотезах; е) *цілей пізнання*, спрямованих на досягнення істини і достовір-ного систематизованого знання, здатного пояснити невідомі науці факти.

Наукове знання і сам процес його отримання характеризуються системністю і структурністю. Передусім у структурі наукового пізнання виокремлюються емпіричний, теоретичний та метатеоретичний рівні. Вони відрізняються глибиною, повнотою, всебічністю осягнення об'єкта; цілями, методами досягнення та способами вираження знань.

Емпіричний рівень – це такий рівень, зміст якого головним чином отримано з досвіду, із безпосередньої взаємодії людини з об'єктивною дійсністю. На емпіричному рівні здійснюється спостереження, фіксуються факти, проводяться експерименти, встановлюються емпіричні співвідношення та закономірні зв'язки між окремими явищами. Знання, отримані на емпіричному рівні наукового дослідження, є фактичним матеріалом, почерпнутим з емпіричного досвіду, а також результатами первинного концептуального його узагальнення в поняттях та інших абстракціях.

Теоретичний рівень наукового пізнання є більш високим ступенем дослідження дійсності, де об'єкт постає з боку тих його зв'язків і відношень, які недоступні безпосередньому чуттєвому вивченню. На цьому рівні створюються системи знань, теорій, у яких розкриваються загальні та необхідні зв'язки, формулюються закони в їх системній єдності та цілісності.

Емпіричний і теоретичний рівні пізнання взаємозв'язані, межа між ними є умовною й рухомою.

Метатеоретичний рівень наукового пізнання представлений філософськими установками, соціокультурними підставами наукового дослідження, а також методами, ідеалами, нормами, еталонами, регулятивами, імперативами наукового пізнання, стилем мислення дослідника тощо. Метатеоретичний рівень, по суті, не є відособленим і «пронизує» як емпіричний, так і теоретичний рівні наукового дослідження. Цей рівень є сукупністю ідеалів, норм, цінностей, цілей, установок, які виражають ціннісні й цільові установки науки. До них належать норми та ідеали доказовості й обґрунтування, пояснення й описання, побудови й організації знання. Це – основні форми, в яких реалізуються й функціонують ідеали і норми наукового дослідження.

8. Поняття методу. Класифікація методів наукового пізнання та їх характеристика

Метод – це система принципів, прийомів, правил, вимог, якими необхідно керуватися в процесі пізнання. Близькою до методу за значенням є категорія «методика». *Методика* – це сукупність, послідовність, порядок використання різних методів і прийомів у дослідженні. Певна система методів, методик, форм, засобів і видів пізнання становить наукову методологію. *Методологія* – філософське вчення про методи пізнання і перетворення дійсності; про застосування принципів

світогляду до процесів пізнання, до практики. Методи пізнання можна класифікувати за різними підставами: за ступенем спільності, за функціональною роллю, за механізмами розумового процесу і т. д.

Методи пізнання:

1. Філософський метод.

2. Загальнонаукові методи:

а) емпіричні: спостереження; експеримент;

б) логічні:

- аналіз (розчленування предмета на складові частини з метою їх дослідження);
- синтез (об'єднання раніше виділених частин в єдине ціле);
- індукція (пізнання загального через дослідження одиничного);
- дедукція (пізнання окремого на основі знань про загальне);
- абстрагування (уявне відокремлення предмета від зв'язків з іншими);
- узагальнення (поширення загальних ознак предметів на всі предмети даної множини);
- аналогія (правдоподібний висновок про подібність двох предметів за певними ознаками);
- ідеалізація (утворення понять, реальні прототиби яких можуть бути вказані приблизно);
- формалізація (узагальнення форм різних за змістом процесів шляхом опису їх у знаковій

формі);

в) евристичні:

- інтуїція (здатність знаходити рішення, допускаючи пропуски в ланцюзі логічних міркувань);
- методи індивідуального самостимулювання розумового процесу (суперечка з уявним

опонентом, уявний експеримент);

- методи індивідуального самостимулювання (мозковий штурм, метод експертних оцінок).

3. Спеціальні методи.

Логічним стрижнем процесу наукового пізнання є метод сходження від абстрактного до конкретного, який є законом пізнання, згідно з яким мислення переходить від конкретного в дійсності до абстрактного в мисленні, і від нього – до конкретного в мисленні.

9. Логіка наукового дослідження та його етапи (факт, проблема, гіпотеза, доказ, теорія)

Логіка наукового пізнання полягає у послідовності основних форм наукового пізнання: факту, проблеми, гіпотези, доказу, теорії.

Факт – це подія, яка мала місце в об'єктивній дійсності, підтверджена спостереженням або експериментом або зафіксована в науці. Розрізняють факти дійсності (об'єктивні речі, явища) і факти науки (відображення у свідомості фактів дійсності у вигляді суджень).

Проблема – це комплекс питань, що виникають у процесі розвитку пізнання, і вирішення яких представляє теоретичний або практичний інтерес. Постановка і формулювання проблем є сполучною ланкою між емпіричним і теоретичним рівнями наукового пізнання. Умовою постановки проблеми в процесі пізнання виступає проблемна ситуація – об'єктивна суперечність між метою та способами її реалізації, між потребою в певних діях і відсутністю або незнанням способу цих дій. Вирішення наміченої проблеми пов'язано з висуненням гіпотези.

Гіпотеза – обґрунтоване припущення, що не суперечить достовірним фактам, законам об'єктивного світу, раніше доведеним положенням науки, містить початкове пояснення досліджуваних явищ і забезпечує можливість доказу висунутих суджень.

Будь-яка гіпотеза має вихідні дані (підстави) і кінцевий результат (припущення), а також відпрацювання вихідних даних і логічний перехід до припущення. Завершальний етап пізнання – перевірка (доказ) гіпотези, що перетворює припущення в достовірне знання чи спростовує його.

Доказ – логічна операція обґрунтування істинності якого-небудь судження за допомогою інших істинних і пов'язаних з ним суджень. Доказ включає в себе три взаємопов'язаних елементи: тезу, аргумент, демонстрацію. Теза – це судження, істинність якого обґрунтовують у процесі аргументації. Він є головним елементом доказу і відповідає на питання: що доводять? Аргумент – це положення, за допомогою яких обґрунтовують тезу. Він виконує роль логічного фундаменту доказу і відповідає на питання: за рахунок чого доводять тезу? Демонстрація – це логічний зв'язок між аргументами і тезою. Продемонструвати – значить показати, що теза логічно випливає з прийнятих аргументів за правилами відповідних висновків.

Доказ гіпотези приводить до появи концепції або, в розвиненій формі, до теорії.

Концепція – система поглядів на ті чи інші явища, процеси; спосіб розуміння і тлумачення явищ, подій; основна ідея будь-якої теорії.

Теорія – найбільш розвинена форма наукового пізнання, що представляє собою сукупність доведених і об'єднаних в єдину систему понять, категорій, законів, принципів, концепцій, які узагальнено відображають певну сферу дійсності. Теорія – це система, що розвивається, об'єктивно вірних, перевірених практикою наукових знань, що пояснюють закономірність явищ даної царини об'єктивної дійсності.

Тема 11.

Філософські підходи до розуміння людини, суспільства, історії

1. Філософія суспільства. Розвиток поглядів на суспільство в історії філософії

Термін «суспільство» можна розглядати як у широкому, так і у вузькому розумінні. У вузькому розумінні він має такі три значення:

- суспільство як сукупність суспільних відносин – того специфічного, що відрізняє соціальні утворення від інших систем матеріального світу. Кожне суспільство є не просто сукупністю людей, а являє собою єдину систему соціальних відносин, цілісний соціальний організм, що розвивається певною мірою незалежно від інших соціальних організмів;
- суспільство як певний етап людської історії (первісне суспільство, індустріальне суспільство, інформаційне суспільство тощо);
- окреме, конкретне суспільство, що є самостійним суб'єктом історії (українське суспільство, американське суспільство і т. д.).

Суспільство в широкому розумінні – це відокремлена від природи частина матеріального світу, що являє собою історично розвинену форму життєдіяльності людей, основою якої є людська праця, суспільне виробництво. Іншими словами, це все людство в цілому, тобто вся сукупність суспільних організмів, що існували й існують на нашій планеті.

Розвиток поглядів на суспільство в історії філософії.

Однією з перших концепцій розуміння суспільства і джерел його розвитку є *релігійно-міфологічна модель*, що виникла в античний період. Суспільство, як і окрема людина, крізь призму даної моделі розглядалося в системі загального світового (Божого) порядку – космосу (Бога), що виступає джерелом і першоосновою всього сущого.

Теологічна концепція зародилася в надрах схоластичної філософії, філософії Середньовіччя. Вся історія визначається Божою волею, а всі вади суспільства пояснюються первородним гріхом Адама і Єви. Нерівність людей є вічним принципом суспільного життя, а поділ на стани встановлено Богом.

У Новий час поширилася *натуралістична концепція* громадського життя, представники якої (Декарт, Монтеск'є, Локк та ін.) розглядали соціальні явища виключно як дію природних сил: фізичних, географічних, біологічних та ін.

На відміну від натуралістичної концепції *ідеалістична модель* ізолює людину від природи, перетворює духовну сферу громадського життя на самодостатню субстанцію.

Недоліки натуралістичної та ідеалістичної моделей намагалися розкрити творці *діалектико-матеріалістичної концепції* розвитку суспільства, німецькі філософи, соціологи Карл Маркс та Фрідріх Енгельс. З погляду марксизму процес формування суспільства своїм вихідним пунктом має виокремлення людини з тваринного світу при формуванні у предків людини соціально-спонукальних мотивів у поведінці. Завдяки цьому, крім природного добору, у силу вступає і соціальний добір. У процесі такого «подвійного» добору виживали і вважалися перспективними ті найдавніші спільності людей, що у своїй життєдіяльності підкорялися певним соціально значущим вимогам.

2. Сучасні концепції суспільного розвитку: концепція постіндустріального суспільства

У концепції постіндустріального суспільства отримала своє втілення і розвиток наукова традиція, що сходить до соціальних ідей епохи Просвітництва, які пов'язували суспільний прогрес з послідовним поліпшенням умов матеріального життя людини. Вперше поняття постіндустріального суспільства в широко визнаному тепер значенні – для позначення соціуму, в якому індустріальний сектор втрачає провідну роль внаслідок зростаючої технологізації, а основною продуктивною силою стає наука, вжив професор Гарвардського університету Деніел Белл у 1959 р.

Одне з найбільш розгорнутих визначень постіндустріального суспільства дано Д. Беллом: «Постіндустріальне суспільство – це суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищення якості життя; у якому клас технічних фахівців став основною професійною групою і, що найважливіше, у якому впровадження нововведень у все більшій мірі залежить від досягнень теоретичного знання. Постіндустріальне суспільство передбачає виникнення інтелектуального класу, представники якого на політичному рівні виступають як консультанти, експерти або технократи». Постіндустріальне суспільство характеризується зрушенням від промислового виробництва до сфери послуг, що, перш за все, перебуває в залежності від завершення індустріального етапу розвитку, і можливістю коригувати виробничі процеси зі зміною кон'юнктури ринку і купівельного попиту без особливих витрат на впровадження інновацій.

Д. Белл сформулював основні ознаки такого суспільства: створення великої сфери «економіки послуг», різке збільшення прошарку кваліфікованих науково-технічних фахівців, центральна роль наукового знання як джерела нововведень і політичних рішень, можливість самопідтримки технологічного зростання, створення нової «інтелектуальної» техніки.

Прихильники теорії постіндустріального суспільства не дають чіткого визначення окремих типів суспільства і не вказують їх хронологічних меж. Більше того, вони послідовно наголошують на еволюційності переходу від одного типу соціуму до іншого і наступності всіх трьох етапів соціальної еволюції. Новий тип суспільства не заміщає попередні форми, а головним чином співіснує з ними, посилюючи комплексність суспільства, ускладнюючи соціальну структуру і вносячи нові елементи в саму її природу. Тому переходи від одного суспільного стану до іншого не можуть носити революційного характеру і мати чіткої хронології.

Важливу роль у постіндустріальному суспільстві відіграють різні консультаційні центри, які оперують інформаційними потоками при організації процесу виробництва, сприяють збору і розподілу інформації суб'єктів виробництва, які здійснюють функції управління. Відмінною рисою постіндустріального суспільства є також виробництво продукції в суспільно-необхідних пропорціях, як наслідок маркетингових заходів.

3. Сучасні концепції суспільного розвитку: концепція інформаційного суспільства

Інформаційне суспільство формується в сучасній постіндустріальній фазі історичного розвитку цивілізації і характеризується всебічною інформатизацією та відображає вплив, перш за все, на систему управління, розвиток економіки та інформаційного виробництва.

Пік популярності даної концепції припав на початок 70-х рр., коли багато соціологів погодилися з висновком, що в нових умовах культура, психологія, соціальне життя й економіка формуються під впливом техніки та електроніки, особливо комп'ютерів і комунікацій, виробничий процес більш не є основним вирішальним чинником змін, що впливає на звичаї, соціальний лад і цінності суспільства.

Термін «інформаційне суспільство» ввели у науковий обіг на початку 60-х рр. ХХ ст. фактично одночасно у США і Японії Ф. Махлуп і Т. Умесао. Виникнення цього поняття тісно пов'язане з розвитком інформатики, кібернетики, інформаційної теорії управління, інформаційної теорії вартості, які в постіндустріальному світі визначають соціальні рамки інформаційного суспільства. Вартість людської діяльності та її продуктів визначається вже не тільки і не стільки витратами праці, скільки втіленою інформацією, що стає джерелом додаткової вартості.

Концепція інформаційного суспільства може і повинна розглядатися як складова частина постіндустріальної теорії. Таким чином, *інформаційне суспільство* – це теоретична концепція постіндустріального суспільства, історична фаза можливого еволюційного розвитку цивілізації, у якій головними продуктами виробництва мають стати інформація і знання.

Характерними рисами інформаційного суспільства, є: збільшення ролі інформації і знань у житті суспільства; зростання кількості людей, зайнятих у сфері інформаційних технологій, комунікацій і виробництва інформаційних продуктів і послуг, зростання їх частки у валовому внутрішньому продукті; зростання інформатизації та ролі інформаційних технологій в суспільних та господарських відносинах; створення глобального інформаційного простору, який забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів і задоволення їхніх потреб щодо інформаційних продуктів і послуг.

Вважається, що в інформаційному суспільстві створення, розповсюдження, використання, узагальнення і маніпулювання інформацією становить значну частину економічної, політичної та культурної діяльності. Економіка знань стає економічною копією цієї діяльності, оскільки добробут

суспільства створюється через експлуатацію знань або розуміння суті речей та процесів. Оскільки сучасні інформаційно-комунікаційні технології працюють з інформацією в дискретній, цифровій формі, то часто для позначення інформаційного суспільства використовується синонімічний термін «цифрове суспільство», а різницю між членами в можливостях і засобах участі в такому суспільстві позначають як «цифровий розрив».

4. Сучасні концепції суспільного розвитку: концепція індивідуалізованого суспільства

Ця концепція найбільш рельєфно представлена у працях польського соціолога Зігмунта Баумана, який говорить про те, що сучасне суспільство кардинально відрізняється від своїх попередніх форм людського існування. Це виражається перш за все у втраченій збалансованості між суспільним і приватним, яка була покликана підтримувати стійкість соціального порядку. Ситуація сучасного суспільства склалася таким чином, що воно не визнає за необхідність сам діалог між суспільним і приватним.

На думку Баумана, для індивідуалізованого суспільства характерними є три головні ознаки:

утрата людиною контролю над більшістю значущих соціальних процесів;

зростаюча у зв'язку з цим невизначеність і прогресуюча незахищеність особистості перед обличчям змін, що нею не контролюються;

прагнення людини, що виникає в таких умовах, відмовитися від досягнення перспективних цілей заради одержання негайних результатів, що врешті-решт призводить до дезінтеграції як соціального, так і індивідуального життя.

Як наслідок, суспільство початку ХХІ ст. характеризується, з одного боку, стрімким ускладненням економічних процесів, а з другого – усе більш явною фрагментарністю людського існування. Супе-речність між цими процесами і становить основну проблему сучасного суспільства; сьогодні можна помітити, що, незважаючи на «індивідуалізацію» соціуму, у ньому перемагають саме тенденції до самодостатності господарських процесів, у той час як соціальне начало стає все менш значущим. Саме у цьому приховується основна причина того, що сучасне суспільство пронизується антигуманізмом, а сучасна людина стає все більш дезорганізованою, обмеженою та безпорадною.

Бауман говорить про втрату контролю над найважливішими соціальними явищами і процесами, що призводить до паралічу політичної волі, втрати віри в те, що саме колективними зусиллями можна досягти якогось результату. Другу фундаментальну якість життя сучасного індивідуалізованого суспільства він убачає у зниженні можливостей людини контролювати власну долю, зростанні невизначеності людського буття. При цьому Бауман підкреслює, що відворотні сили глобалізації нав'язують людям розуміння цієї невизначеності як блага, як кращого із можливих варіантів.

Третя найважливіша ознака життя сучасного суспільства, і на ній автор зупиняється дуже докладно, полягає в радикальному перегляді всієї системи цінностей. Головна роль тут належить відмові від досягнень людьми довгострокових цілей і завдань. Усі ці якості та обставини життя людей знаменують собою зміст поняття «індивідуалізоване суспільство». Бауман підкреслює, що існуючий нині різновид цього суспільства є вкрай суперечливим у першу чергу тому, що індивідуалізоване суспільство сформувалося зовсім не через прагнення окремих індивідів, а в результаті дії об'єктивних, навіть деперсоніфікованих, сил та тенденцій.

5. Сучасні концепції суспільного розвитку: концепція неопатримоніального суспільства

Неопатримоніалізм (лат. *patrimonium* – вотчина) – термін, що характеризує особливий тип організації публічної влади і відносин з її приводу, в якому синтезовано елементи традиційного патримоніального панування.

Виникнення неопатримоніалізму зумовлене тим, що становлення політичних інститутів сучасної держави в багатьох суспільствах Азії, Африки та Латинської Америки, що розвиваються, відбувається в рамках специфічного режимного «синтезу» традиційного і сучасного. Становлення неопатримоніального режиму є наслідком невдалої або фрагментарної модернізації.

Принципи функціонування неопатримоніальних систем такі.

Політичний центр відокремлений і незалежний від периферії, він концентрує політичні, економічні та символічні ресурси влади, одночасно закриваючи доступ решті всіх груп і прошарків суспільства до них.

Держава уявляється як приватне володіння (патримоніум) правлячих груп – носіїв державної влади, які приватизовують різні суспільні функції та інститути, роблячи їх джерелом власних приватних доходів.

Етнічні, кланові, регіональні та сімейно-родинні зв'язки не зникають, а відтворюються в сучасних політичних і економічних відносинах, визначаючи способи і принципи їх функціонування.

Принципова схема реалізації патримоніальних відносин здійснюється таким чином. Основний обсяг ресурсів, за які ведеться боротьба в системі, контролюється державою. Ресурси розподіляються через вертикаль державної влади. Фактичний глава останньої є незалежним актором політичних і суспільних відносин, суб'єктом формування основних державних рішень. Він є персональним патроном, під якого вибудовується вся архітектура політичної системи. Основні соціальні групи, особливо бізнес-групи, у процесі конкурентної боротьби за ресурси орієнтуються саме на доступ до його персони. Сутність політичної боротьби полягає саме в такому доступі, а основна її форма – у демонстрації бізнес-групами своєї необхідності та лояльності персонально фактичному главі виконавчої вертикалі влади.

Політична система суспільства описується як складна піраміда різноманітних регіональних, галузевих та бізнесових патронатів, що поєднуються вертикаллю виконавчої влади через механізми клієнтальних відносин. Сенс політичної боротьби в цій системі полягає в конкуренції за доступ до ресурсів, владних позицій та посад. Капітал нагромаджується шляхом позаекономічного, владного перерозподілу вже існуючої вартості та одержання рентоорієнтованими підприємцями доступу до політичних і адміністративних ресурсів через «політичні інвестиції» в основні центри прийняття державних рішень.

6. Суспільство як система. Соціальна структура суспільства та її елементи

Відмінність соціальної системи від природних систем: суспільство на відміну від природи є системою не лише матеріальних, а й духовних відносин; центральним елементом соціальної системи є людина зі своєю психікою, свідомістю, що надає розвитку суспільства елемент випадковості; людина й інші елементи суспільства самі є системами в системі; розвиток суспільства підпорядковується як загальним, так і соціальним законам; будь-яка соціальна система характеризується самодіяльністю, самоорганізацією, саморозвитком.

Істотною характеристикою суспільства як системи є його складність. Крім того, постійною тенденцією розвитку суспільства як системи є ускладнення, тобто зростання рівня складності внаслідок розвитку форм активності системи.

Рівні соціальних систем за критерієм складності:

- фундаментальний (людство в цілому як єдина цивілізація);
- держава або група взаємопов'язаних держав;
- соціальні інститути, що забезпечують функціонування суспільства;
- різні види об'єднання людей (класи, соціальні групи, страти);
- окрема особистість.

Отже, суспільство, яке є підсистемою об'єктивної реальності, істотно відрізняється від інших, природних систем, як біологічних, так і фізичних. Соціальна система являє собою найскладнішу з відомих систем об'єктивної реальності, що охоплює сукупність соціальних об'єктів і суб'єктів, їхніх властивостей і відносин, котрі утворюють цілісний соціальний організм. Будь-яка соціальна система як цілісний організм характеризується такими ознаками, як самодіяльність, самоорганізація, саморозвиток.

Соціальна структура суспільства – це історично сформована форма організації суспільства у вигляді стійких зв'язків, відносин, соціальних груп і інститутів, що виникли на їх основі, які забезпечують цілісність суспільства, і його збереження в умовах впливу зовнішніх і внутрішніх факторів.

Складові соціальної структури суспільства: суб'єкти суспільства (людина, люди і їх об'єднання); суспільні відносини; соціальні інститути; діяльність.

Суспільні відносини – це певна взаємозалежність між суб'єктами суспільства (економічні, політичні, міждержавні).

Соціальний інститут – історично визначена форма організації і регулювання суспільного життя.

Діяльність – це філософська категорія для позначення будь-якого прояву соціальної активності, за допомогою якого створюються умови суспільного життя. На відміну від пристосувальної діяльності тварин діяльність людини являє собою єдність матеріального та ідеального. Соціальна діяльність перетворює зовнішню природу на «другу природу», тобто культуру.

7. Поняття соціального інституту. Різновиди соціальних інститутів та їх характеристика

Соціальний інститут являє собою історично визначені форми організації і регулювання громадського життя.

Поняття «соціальний інститут» запозичене соціальною філософією з юридичної науки, де воно означає сукупність юридичних норм, що регулюють соціально-правові відносини (інститут наслідування, шлюбу та ін.) і використовується достатньо широко, хоча найчастіше і поза точним визначенням. Наприклад, симпатичні функціоналізму розглядають інститути як спрямовані на задоволення «потреб» індивідів або суспільства, тоді як прихильники феноменології цікавляться тим, яким чином люди створюють і видозмінюють різні інститути, а не просто реагують на їх існування.

Нерідко термін «інститут» використовують для позначення конкретних форм комплексів функцій, які виконуються деякими членами групи від імені всієї групи, а іноді цим терміном іменують соціальні ролі, особливо важливі для групи або суспільства (інститут материнства). Згідно зі структурно-функціональним підходом соціальний інститут розглядається як сталий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, установок, які регулюють різні сфери людської діяльності і організують їх у систему ролей, статусів, що й утворює соціальну цілісність. Тут соціальний інститут виступає узагальненим показником (у порівнянні з роллю) в соціальній структурі суспільства, бо він складається з багатьох ролевих позицій та їх компонентів.

За допомогою соціальних інститутів упорядковуються відносини між людьми, їхня діяльність і поведінка в суспільстві, забезпечується стійкість суспільства. Соціальні інститути в сучасній соціальній філософії розглядаються як різноманітні організації, установи, що відповідають соціальній структурі суспільства; як сукупність соціальних норм і зразків, що визначають стійкі форми соціального поведіння і дії; як системи поведінки відповідно до цих норм. Загальні елементи, які характеризують будь-який соціальний інститут:

- існування певних способів дії від імені членів групи як цілого;
- будь-який соціальний інститут має функції регулювання поведінки членів суспільства; забезпечення стабільності суспільного життя; створення можливості задоволення різного роду потреб; здійснення інтеграції прагнень, дій і відносин індивідів;
- у рамках окремих соціальних інститутів виділяється система соціальних ролей.

Залежно від сфери суспільних відносин вирізняють, як правило, такі групи соціальних інститутів: 1) економічні (виробництво матеріальних благ, поділ праці, власність та ін.); 2) політичні (держава, партії, поліція, армія); 3) правові (законодавчі та судові органи, інститути правозастосування, правового виховання та ін.); 4) культурні (наукові, художні об'єднання, що створюють культурні багатства); 5) релігійні; 6) інститути стратифікації (розподіл позицій і людських ресурсів); 7) інститут споріднення, шлюбу і сім'ї та ін.

8. Діяльність як специфічний засіб існування соціального. Основні елементи та сфери соціальної діяльності

У філософській літературі діяльність як соціально-філософська категорія застосовується для позначення того чи іншого вияву соціальної активності, за допомогою якої створюються умови громадського життя. На відміну від пристосувальної діяльності тварин діяльність людини являє собою єдність матеріального та ідеального. Соціальна діяльність перетворює зовнішню природу на «другу природу», тобто культуру. Таким чином, діяльність можна визначити як суто людську форму активного ставлення до навколишнього світу, змістом якої є доцільні зміни його перетворення в інтересах людей.

Проблема діяльності була предметом пильної уваги багатьох мислителів і філософів. Значний внесок у дослідження соціальної діяльності зробили такі філософи, як І. Кант, Гегель, Й.-Г. Фіхте, К. Маркс, М. Вебер, які дійшли висновку про те, що соціальна діяльність у всіх її різновидах являє собою той знаменник, до якого можна звести всю різноманітність форм громадського життя. До цієї думки, зокрема, дійшов Вебер, який убачав основу життя суспільства в соціальній дії, котру він визначив як людську поведінку, спрямовану на іншу людину. Розвиваючи його ідеї, Т. Парсонс стверджував, що вся соціальна практика по суті являє собою сукупність «взаємовідносин між людьми, що виконують свої обов'язки». Приблизно так уважав і Маркс. Він зробив висновок про те, що суспільство є «продуктом взаємодії людей».

Соціальна діяльність включає в себе мету, засіб, результат і сам процес діяльності. У структурі її можна виділити три взаємопов'язані компоненти: усвідомленість діяльності; суспільно обумовлений характер діяльності; продуктивність діяльності.

Залежно від характеру відношення людини до оточуючого світу і взаємодії її з іншими людьми соціальна діяльність підрозділяється на такі найважливіші види: матеріально-перетворююча; пізнавальна; ціннісно-орієнтаційна; комунікативна; художня; політична.

Стосовно об'єктивного ходу історії діяльність поділяють на прогресивну і реакційну, стосовно об'єктивно існуючих систем цінностей на позитивну, законну, незаконну, моральну і аморальну.

Діяльність можна підрозділити також залежно від її значення і ролі в соціальному розвитку на репродуктивну і продуктивну, або творчу. Перша з них пов'язана з одержанням або відтворенням уже відомого результату відомими засобами і способами. Друга направлена на вироблення нових ідей, цілей і відповідних їм нових засобів і способів або на досягнення відомих цілей за допомогою нових засобів, які раніше не застосовувались.

9. Сфери (підсистеми) суспільного життя (економічна, духовна, політична, соціальна)

До основних сфер громадського життя належать: економічна (матеріальна), духовна, політична (управлінська) та соціальна (у вузькому значенні цього слова), або гуманітарна.

1. *Економічна (матеріальна) сфера* – охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ, а також продуктивні сили і виробничі відносини суспільства, науково-технічний прогрес і технологічну революцію. У системі соціальної діяльності матеріальному виробництву належить провідна роль. Воно спрямоване насамперед на задоволення матеріальних потреб людей. Задоволення матеріальних потреб є основною умовою задоволення всіх інших потреб.

2. *Духовна сфера* – це сфера діяльності, де здійснюється духовне виробництво, у процесі якого створюються не речі і предмети, а ідеї, образи, наукові та художні цінності з метою задоволення духовних потреб людини. Ці цінності також матеріалізуються у фізичних речах, носіях цих духовних цінностей, у книгах, картинах, скульптурах і т. д. Та головне в цих предметах – нематеріальна, духовна цінність, виражені в них ідеї, образи і почуття.

3. *Політична (управлінська) сфера* – це сфера діяльності різного роду адміністраторів, керуючих, політиків. Її специфічне завдання – підтримання зв'язків між людьми, регулювання їхньої діяльності та суспільних відносин. Така діяльність спрямована на забезпечення узгодженості, упорядкованості різних сфер громадського життя. Без цього, як і без матеріального чи духовного виробництва, воно неможливе. Управління здійснюється на різних рівнях: від держави до підприємства і сім'ї. Вищою формою управлінської діяльності є політична діяльність. Саме на цьому рівні вирішуються долі мільйонів людей.

4. *Соціальна (гуманітарна) сфера* – забезпечує створення передумов для життя, активності людей. До неї належить діяльність лікаря, юриста, учителя, артиста, працівників сфери обслуговування. Звичайно, люди самі здатні до самолікування, самоосвіти, самі себе розважають. Однак відтворення, збереження життя, стимулювання активності, безпосереднє обслуговування людини – настільки важлива суспільна справа, що суспільство включається в цей процес за допомогою школи, вищих навчальних закладів, шляхом створення системи охорони здоров'я та правозахисту.

Такими є основні підсистеми, або сфери громадського життя, на основі яких виникає суспільна структура. Слід зазначити, що виділення цих підсистем є значною мірою умовним. Реально існуючі соціальні системи функціонують як єдине ціле.

Усі сфери соціального життя є взаємозалежними, тому їх необхідно розглядати тільки в єдності. Абсолютизація однієї зі сфер у суспільному житті призводить до деформування суспільства. У центрі кожної зі сфер, як і в суспільстві в цілому, перебуває людина, що поєднує всі сфери в єдину суспільну систему.

10. Суспільні закони, їх особливості, класифікація і механізм дії

Розвиток суспільства і функціонування його основних сфер відбуваються за певними законами. *Соціальний закон* – це загальні, об'єктивні, необхідні, істотні, стійкі, повторювані зв'язки між процесами і явищами в різних сферах життя суспільства, що визначають його розвиток.

Соціальні закони – це вираження істотних, необхідних, система-тично відновлюваних відносин, як у середині соціальних явищ та процесів, так і між ними. Соціальні закони слід розглядати як

об'єктивні правила, основу яких становлять інтереси, мотиви, прагнення людей до задоволення власних потреб у поліпшенні умов існування, у безпеці, у визнанні оточення, у самовираженні й самопізнанні. На відміну від законів природи, котрі діють із силою природних стихій, особливість соціальних законів полягає в тому, що вони виявляються у свідомій діяльності людей, не втрачаючи при цьому об'єктивності. В дійсності соціальні закони не є раз і назавжди даними, абсолютно незмінними; вони охоплюють, фіксують певні тенденції ймовірного зв'язку. Найчастіше соціальні закони розглядають як закони-тенденції. Отже, соціальний закон слід тлумачити як фундаментальне поняття філософії, як важливий методологічний орієнтир у людському пізнанні світу.

Соціальні закони реалізуються через свідому діяльність людей, однак це не означає, що люди в процесі своєї діяльності можуть створювати чи скасовувати їх. Люди можуть тільки змінювати умови дії законів. Існування соціального закону визначається тими об'єктивними умовами, в яких живуть люди. Оскільки ці умови в процесі людської життєдіяльності змінюються, то змінюються і закони суспільного розвитку: одні з них зникають, інші з'являються в змінній формі. Отже, соціальні закони мають історичний характер, діють як тенденція, що виявляється лише за певних обставин і у певний проміжок часу.

Вивчення соціальних законів припускає і їх класифікацію. Закони суспільства класифікуються, як правило, за декількома критеріями.

За сферою дії: а) соціологічні закони – закони, що фіксують істотні зв'язки і відносини суспільства як єдиного цілого. Вирізняють такі соціологічні закони: закони структури, закони функціонування, закони розвитку; б) закони окремих сфер життя суспільства – економічні, політичні, соціальні і т. д.

За часовою ознакою: а) загально-історичні (загальні закони) – закони, які поширюються на весь історичний період і об'єднують в єдине ціле всі сфери суспільного життя; б) специфічні закони – закони суспільства, що поширюються на певні етапи розвитку.

За місцем у суспільному житті: а) основні – закони, що відіграють вирішальну роль у суспільному житті; б) неосновні – закони, які мають другорядне значення в суспільному розвитку.

Пізнання соціальних законів веде до прогнозованості розвитку суспільства, значно посилює роль і значення передбачення у філософії.

11. Проблема розвитку суспільства і динаміки соціальних процесів

Розгляд суспільства з погляду його змін і розвитку припускає пошук відповідей на такі питання: які сили, або чинники розвитку суспільства, є рушійними; якими є основні форми, де відбувається соціальний розвиток; якою є динаміка розвитку суспільства?

Першим є питання про рушійні сили, або джерела змін, що відбуваються в суспільстві. У соціальній філософії під рушійними силами розвитку суспільства розуміють істотні, необхідні, довгостроково діючі чинники, що забезпечують його розвиток. Щодо вирішення цього питання серед філософів немає єдиної думки.

Важливе місце в теорії суспільного розвитку посідають питання, пов'язані з визначенням форм переходу суспільства з одного стану в інший. Як правило, цей перехід здійснюється революційним або ж еволюційним шляхом і реалізується в суспільстві за допомогою реформ.

Проблема динаміки розвитку суспільства і соціальних процесів, починаючи з Огюста Конта, знаходиться в центрі уваги більшості провідних філософів, соціологів. Саме Конт уперше розробив соціологічну концепцію соціальної статичності і соціальної динаміки. Соціальна статичність, на його думку, вивчає умови і закони функціонування суспільної системи, а соціальна динаміка описує закони розвитку і зміни соціальних систем.

Значний внесок у дослідження динаміки соціальних систем здійснив Толкотт Парсонс. Розглядаючи проблему соціальної зміни, він виходив із того, що суспільство як система має стійкість, здатність до самовідтворення, що виявляються у сталості і стабільності її основних структурних елементів. Якщо у певний момент унаслідок якихось чинників порушується співвідношення сил, що підтримують рівновагу системи, відбувається зміна рівноваги. Соціальна система в цілому, її структурні елементи залишаються при цьому незмінними і швидко відновлюють утрачену рівновагу. Пристосування системи до умов, що змінилися, здійснюється за рахунок внутрішніх резервів, вона інтегрує в себе нові утворення, залишаючись у цілому незмінною. Другим видом зміни, за Парсонсом, є зміна структури, яку він розумів як ситуацію, при якій тиск на систему зсередини чи ззовні стає настільки вагомим, що вона нездатна відновити утрачену рівновагу. У цьому разі, аби зберегти цілісність суспільства, підвищення його адаптивної здатності, відбувається трансформація його найважливіших структурних елементів (соціальних ролей, інститутів, організацій). Модифікації зазнають цілі підсистеми – економічна, політична, система цінностей і т. д.

Поява *концепції самоорганізації соціальних систем* дозволила уточнити деякі підходи, що склалися в період «класичної» соціально-філософської думки, і визначити суспільство як певний тип системи, що складається з різномірних взаємопов'язаних елементів і підсистем, властивостей і відносин, створений індивідами на основі механізму зворотного зв'язку, метою якого є підтримання життєдіяльності суб'єктів.

12. Проблема людини в історії філософської думки

Філософія стародавньої Індії. Філософське тлумачення сутності людини міститься в Упанішадах. Установлена концепція сансари – нескінченного ланцюга перероджень, розуміння смерті як елементу світового круговороту. Установлена концепція карми. Ідеал людського існування – досягнення нирвани. Розроблена система методів досягнення нирвани – філософія йога.

Філософія стародавнього Китаю. Найбільший внесок у розробку проблеми людини внесло конфуціанство. Роль людини на Землі розглядалася з точки зору відповідальності за свої дії на космічному рівні. Соціальна модель людини орієнтувалася на раціоналізм, відмову від особистого на користь суспільного.

Антична філософія. Розгляд проблем людини почався з діяльності софістів і Сократа. Їх прихильники виходили з того, що найвищою цінністю людини є внутрішня свобода від усього зовнішнього. Природа розглядалася як необхідний для людини мінімум. Платон розрізняв у людині безсмертну душу й смертне тіло, а суперечності між ними вважав суттю життя. Виховання вважав основою удосконалення людини. Аристотель розглядав людину як «політичну тварину», вершину світової ієрархії. Людське мислення здійснюється як діяльність розумної душі, яка є причиною й началом тіла.

Середньовічна філософія. Домінувала християнська концепція людини. Людина тлумачилася як істота, створена за образом і подобою Бога. Вважалося, що у людському житті переважає гріховність (після Адама і Єви). Щоб відвернути зло, необхідно відмовитися від зловживань, необхідне виховання плоті. Відбувається своєрідне злиття теоцентризму й антропоцентризму.

Філософія епохи Відродження. Здійснюється поворот до людської душі і тіла. Найвище ставляться своєрідність і унікальність індивіда. Пропагується велике значення комплексного розвитку духовних і фізичних сил. Утверджується поклоніння розуму, звернення до нього, як до найвищого судді. Пропагується свобода особистості.

Філософія Нового часу. Вважається, що природний стан є дійсною суттю людини, яка в умовах цивілізації спотворюється й приховується. Починає розроблятися теорія постійних суперечностей між природними потребами людини і суспільними умовами їх задоволення.

Німецька класична філософія. Визначальними є уявлення про людину як суб'єкта духовної діяльності, носія загальнозначущої свідомості, загального ідеального начала – духу, розуму. Основою є розгляд і критика Кантом ідей Просвітництва, а також кантівська теорія практичного розуму й теорія культури.

Марксистська філософія. Людина досліджується як суб'єкт наочно-практичної діяльності. Досліджена діалектика природного і соціального в людині на основі наукового аналізу досягнень усіх наук. Сутністю людини Маркс вважав сукупність усіх суспільних відносин. Створена трудова теорія походження людини, що поєднує процес походження людини з процесом походження суспільства.

13. Основні концепції походження людини (космічна, релігійна, еволюційна)

Сьогодні не існує переконливої теорії, яка була б підкріплена незаперечними фактами і могла пояснити передісторію становлення людства. Міркування з цього приводу можна класифікувати як гіпотези. Найчастіше виокремлюють три гіпотези: космічну, релігійну, еволюційну.

Космічна гіпотеза походження людини базується на припущенні, що життя принесено на Землю з Космосу, у тому числі в його цивілізованих виявах. Під Космосом мають на увазі Всесвіт, який знаходиться за межами нашого планетарного середовища. Різновидом космічної гіпотези є припущення про те, що життя на Землю могло бути занесено через атмосферу космічним пилом, який завдяки сприятливим географічним та біологічним умовам Землі перетворився на сучасні форми живого. Ще є припущення про існування неземних цивілізацій, розвиток яких дозволяє долати космічний простір і час. Вони, будучи на Землі, залишили своїх представників, які згодом перетворилися на землян і досягли нинішнього цивілізованого розвитку. Проте всі ці припущення залишаються гіпотезами, бо не мають експериментально-практичного підтвердження.

Релігійна (теологічна) гіпотеза походження людини базується на біблійних переказах про створення Богом світу і людини, гріхопадіння Адама і Єви, Всесвітній потоп, про те, що заповідав Бог людям, та регламентацію життєдіяльності людини, яка викладена в заповідях. Звернімо увагу на те, що в Біблії сказано: людина створена «з пороку земного», а це можна прочитати й так: вона має земну природу і не занесена на Землю з Космосу.

Еволюційна гіпотеза походження життя та людини з'явилася у другій половині XIX ст. На основі досліджень Чарльза Дарвіна і Льюїса Моргана Фрідріх Енгельс обґрунтував теорію походження людини і суспільства. Він довів, що вирішальну роль у цьому процесі відіграла праця як цілеспрямована діяльність. Початкова праця привела до того, що: а) організм предків людини почав пристосовуватися не тільки до умов середовища, а й до трудової діяльності. У процесі тривалого пристосовування організму до виконання трудових операцій у людської істоти з'явилася пряма хода, відбулася диференціація функцій передніх та задніх кінцівок, розвинулися руки, головний мозок; б) праця, яка була спільною діяльністю, зумовила появу та розвиток різних видів спілкування, членороздільної мови як засобу спілкування і передавання трудового та соціального досвіду; в) завдяки трудовій діяльності утворилися виробничі відносини. Люди не можуть виробляти матеріальні блага, не об'єднавшись між собою. На основі виробничих відносин з'являються різноманітні ідеологічні відносини, форми суспільної свідомості і відповідні установи та організації. Це означало, що формувалося людське суспільство. Ця схема певною мірою задовольняє наукову допитливість, хоча, без сумніву, потребує уточнень і є відкритою для нових висновків антропологів, археологів, істориків, інших фахівців.

14. Основні концепції сутності людини (біологізаторські, соціологізаторські, спіритуалістичні)

Залежно від того, що слід вважати суто людським у людині (природне, соціальне, духовне), усі концепції сутності людини умовно об'єднують у три групи.

Перша група – біологізаторські концепції. Домінуючою рисою цих концепцій є уявлення про людину як про переважно природну істоту, життя і поведінка, індивідуальні і суспільні якості, духовні властивості якої зумовлені природними (біологічними) чинниками. До таких концепцій належать: психологізм, натуралізм, волонтаризм, натуралістичний дуалізм. Наприклад, на думку А. Маслоу, головним компонентом процесу розвитку є самоактуалізація, яка формується не під впливом середовища, а тільки на базі внутрішніх здібностей індивіда – фізіологічних потреб і потреби у безпеці.

Друга група – соціологізаторські концепції. Вони ігнорують природно-біологічні чинники людського існування, яким відводиться роль лише передумови соціального життя і які не справляють ніякого впливу на особливості поведінки, інтелект, творчі здібності, соціальні орієнтації людини. До таких концепцій належать: конвенціоналізм, соціологізм, панлогізм, соціологічний аналіз.

Третя група – спіритуалізм (від лат. *spiritualis* – духовний). Вона об'єднує погляди, за якими в основі розкриття сутності людини лежить її внутрішній духовний світ (безкорисливий пошук істини, здатність до морального вибору, переживання прекрасного, творчості, наявність свободи волі та глибинної самосвідомості), і проголошує первинність індивідуального «Я» як духовного стрижня особистості. До цієї групи належать такі течії: суб'єктивний антропологізм, антропологічний матеріалізм, релігійний антропологізм, спіритуалістичний дуалізм.

Такими є три основні групи сучасних концепцій людини. Вони містять як позитивні, так і негативні моменти.

До позитивних слід віднести:

- конкретно-наукове спрямування дослідження людини;
- об'єктивність наукових досліджень;
- доведення принципового значення основних чинників існування людини.

До негативних моментів належить передусім однобічність біологізаторського, соціологізаторського та спіритуалістичного підходів, які розривають цілісність вивчення людини, що веде до абсолютизації однієї зі сторін, складових частин людського єства.

Відомо, що людину не можна пізнати, якщо підходити до неї як до автономної складної істоти, котра існує незалежно від природи та суспільства.

Вона є і природною, і соціальною, бо виступає водночас продуктом і природи, і суспільства, їх головною дійовою особою.

Завдання полягає у тому, аби синтезувати позитивний філософський досвід дослідження людини.

15. Антропосоціогенез, його сутність і комплексний характер

З того моменту, коли стало загально визнаним положення, що людина – продукт біологічної еволюції, для всієї антропологічної проблематики постало питання про основну відмінність людського індивіда від високоорганізованих тварин і про наукове пояснення цього.

Так філософи прийшли до розуміння антропосоціогенезу.

Антропосоціогенез – тривалий історичний період становлення і розвитку двох нерозривно пов'язаних сторін: людини (антропогенез) і суспільства (соціогенез).

Сутність антропосоціогенезу полягає в появі нового ступеня еволюції, яка є діалектичним запереченням біологічної еволюції. Остання трансформується в новий тип – еволюцію соціальну. Замість пасивного пристосування організму до навколишнього середовища виникає новий спосіб життєдіяльності – соціальна практика.

Антропосоціогенез передбачає діалектичну взаємодію таких об'єктивних процесів:

- зміна анатомо-фізіологічної будови індивідів;
- формування праці як якісно нового виду активного пристосування до природи шляхом її перетворення;
- формування свідомості як ідеальної форми відображення дійсності;
- виникнення принципово нових механізмів комунікації і взаєморозуміння у вигляді мови.

Початком переходу від тварини до людини деякі вчені вважають виготовлення найпростіших знарядь праці. Але безпосередньо важко погодитися з цією точкою зору, оскільки у тварин можна спостерігати елементи примітивної праці. Справжнім людським початком слід вважати перетворення праці на головну умову буття людини, коли праця стає особливою потребою, без задоволення якої неможливе саме життя. Пряме ходіння змінило анатомію передлюдини, звільнило від ходіння її передні кінцівки, унаслідок чого вона могла за їх допомогою поступово, крок за кроком, виготовляти знаряддя праці, тобто праця для людини стала джерелом і засобом виокремлення з природи. Людина почала задовольняти свої потреби не шляхом пристосування до природи як тварина, а через матеріально-виробничу діяльність. Під впливом нового способу життєдіяльності відбувається зміна, оприлюднення потреб. Навіть біологічні потреби людини (в їжі, воді та ін.) за способом задоволення докорінно відрізняються від відповідних потреб тварин. Таким чином, можна констатувати, що людина – істота діяльна, бо вона виготовляє засоби для існування, а це характеризує її як істоту більш глибокого рівня порівняно з іншими.

Отже, для виникнення сучасної людини мали місце необхідні певні біологічні передумови, які, однак, безпосередньо не створюють його. Людина з сучасною свідомістю виникла на соціальній основі, є продуктом суспільства і суспільного розвитку, має суспільно-історичну природу.

16. Проблема сенсу життя людини. Основні способи обґрунтування сенсу життя

Єдність природного і соціального в людині є необхідною передумовою того, щоб людина була людиною в сучасному розумінні цієї категорії. Але для повного з'ясування сутності життєдіяльності людини в суспільстві необхідно проаналізувати духовний світ людини, її прагнення, інтереси, цінності тощо.

Сенс життя – це поняття, яке відбиває постійне прагнення людини співвідносити свої вчинки з системою суспільних цінностей, з вищим благом, щоб у такий спосіб діставати можливість виправдовувати себе у своїх власних очах, в очах інших людей чи перед якимось авторитетом, Богом. Іншими словами – це пояснення собі й іншим для чого ти живеш.

З точки зору змісту вищого блага виділяють такі типи обґрунтування сенсу життя.

Гедонізм – пошуки сенсу життя, перш за все, в тілесних задоволеннях.

Аскетизм – бачення сенсу життя в прагненні до вищого блага через відмову від земних надмірностей і суєти.

Евдемонізм – об'єднує гедонізм і аскетизм і вбачає пошуки щастя як у земних задоволеннях, так і в духовному самовдосконаленні.

Корпоративізм – груповий егоїзм, який пов'язує сенс життя з приналежністю до обмеженої спільноти.

Прагматизм – бачення сенсу життя у прагненні до особистої вигоди.

Перфекціоналізм – пов'язує сенс життя з особистим самовдосконаленням будь-якими способами, в тому числі ігноруючи інтереси інших.

Гуманізм – віра в людську добротність, примат загальнолюдських цінностей.

Варіанти вирішення сенсу життя в історії людської культури:

1. Сенс життя споконвічно існує в глибинах самого життя.
2. Сенс життя знаходиться за межами життя. Його можна назвати життям заради інших людей або заради ідеї.
3. Сенс життя створюється самим суб'єктом. Цей варіант можна назвати як «життя заради життя» (Епікур).

У сучасній філософії актуалізується проблема евтаназії (безболісної кончини, тихої блаженної смерті), особливо приреченої людини, і продовження життя штучними способами стають центральними в сучасних дискусіях.

17. Зміст понять: людина, індивід, особистість, індивідуальність. Поняття статусу й ролі

Людина має біосоціальну природу. З одного боку, це жива істота з притаманними їй загальними рисами, що властиві людському роду. З другого боку, в онтологічному аспекті, людина – істота соціальна, яка розкриває свої сутнісні риси саме в колективі, у процесі спілкування. За допомогою цілеспрямованої діяльності (праця), комунікації (мова), системи оцінки (критика) і самооцінки (самокритика) людина стає «суспільною твариною», унікальним представником біосфери. Таким чином, *людина* – жива істота, яка має певні потреби, задовольняє їх у процесі виробництва завдяки спілкуванню і здатності свідомо, цілеспрямовано перетворювати світ і саму себе.

Для відображення всіх аспектів людської особистості, виходячи з того, що вона є багатогранною, використовуються різні якісні характеристики. Це такі поняття, як індивід, індивідуальність, особистість.

Під поняттям «індивід», як правило, мають на увазі конкретну людину. Поряд із загальними рисами, які притаманні всьому людському роду, «індивід» має свої особисті якості, завдяки яким він від-різняється від інших. Тут і фізичні дані, і природні задатки, і особливості його мислення і психіки, а також специфічні потреби й інтереси. У цьому розумінні ми говоримо про індивідуальність людини. Отже, *індивід* – це окремо взятий представник людського роду із властивими йому неповторними індивідуальними рисами.

Поняття «індивід» тісно пов'язане з поняттям *індивідуальність*. Воно, як правило, означає сукупність властивостей, здібностей, особливостей і досвіду особистості, що відрізняють даного індивіда від багатьох інших. Ця неповторність впливає із сукупності відносин конкретної людини зі світом природи, суспільством, іншими людьми і залежить від її життєвої позиції, характеру діяльності і рівня оригінальності. І хоча вони не дуже відрізняються від тих, що притаманні й іншим людям, представникам однієї і тієї ж соціальної групи, однак в індивідуальності є щось своє, притаманне тільки їй. Наприклад, одна людина сприймає звістку про певну подію в суспільстві спо-кійно, друга – з посмішкою, а третя – з цинізмом. Таким чином, на відміну від індивіда індивідуальність ви-різняється своєю особливістю.

Наступний, більш високий ступінь характеристики суспільних властивостей людини, – поняття «особистість». *Особистість* – це найвищий ступінь духовного розвитку людини, що являє собою стійку сукупність соціально вагомих якостей, які характеризують індивіда як унікальну суб'єктивність, здатну освоювати і змінювати світ. Інакше кажучи, кожна особистість – людина, але не кожна людина є особистістю. Людським індивідом народжуються, а особистістю стають. На відміну від індивіда й індивідуальності, сутність яких формується переважно на основі біологічної природи людини, сутність особистості спирається головним чином на її соціальні якості. Поняття «особистість» містить сукупність усіх соціальних ролей даної людини, усіх суспільних відносин, найважливішими серед яких є ставлення до громадського обов'язку, а також до установок суспільної моралі.

18. Особистість як соціальна характеристика людини, її внутрішня структура, детермінуючі фактори. Типологія особистостей

З точки зору філософії поняття «особистість» слід трактувати через практичну діяльність. Основу особистості складає стійка система суспільно-значущих рис, яка виявляється в активній участі в суспільно-економічному та культурному житті суспільства, а також в можливості певного впливу на події, які відбуваються в суспільстві і в світі. Це свідчить про складну її структуру, що включає в себе фізичну, соціальну та духовну складові.

Фізична складова особистості – це тілесна організація людини, а також заснований на тілесних властивостях і відчуттях комплекс речей і предметів безпосереднього використання (одяг, домашнє вогнище, прикраси, колекції, листи та ін.). До фізичної складової особистості також часто відносять одяг і домашнє вогнище, що є важливою характеристикою сутності особистості. Недаремно з цього приводу говориться в прислів'ї, що «людину зустрічають по одягу». До компонентів фізичної складової особистості можна також віднести все те, що зроблено її руками, а також інтелектом – побутові прикраси, колекції, рукописи, листи і т. д.

Соціальна складова особистості – це система соціальних ролей людини і всі форми її самоствердження в різних соціальних групах. Вона формується в процесі спілкування, починаючи з первинних форм спілкування матері і дитини. (Т. Парсонс – кожна особистість грає роль: батька, керівника, сина).

Духовна складова особистості – це внутрішні душевні стани, що відображають спрямованість особистості до певних цінностей та ідеалів. Являє собою той невидимий стрижень, ядро нашого «Я», на якому базується вся структура особистості людини. Це внутрішні, духовні стани, що відбивають спрямованість особистості до певних цінностей і ідеалів. Духовність людини не є чимось зовнішнім, її не можна придбати шляхом освіти чи наслідування кращим зразкам духовності. Історія знає багато прикладів того, як інтенсивне духовне життя (мудреців, учених, діячів літератури і мистецтва) ставало запорукою не тільки фізичного виживання, але й активного довголіття.

Названі компоненти особистості утворюють цілісну систему, і кожен з цих компонентів на різних етапах життя людини набуває домінуючого значення.

У зв'язку з цим найважливішою проблемою є становлення і розвиток особистості, оскільки людина особистістю не народжується, вона нею стає в ході свого індивідуального розвитку шляхом засвоєння досвіду і ціннісних орієнтацій суспільства, в якому вона живе.

Фактори, що детермінують формування особистості:

1. Біологічні (генетичні) фактори (в родині Баха було 16 композиторів і 29 професійних музикантів; прабабуся Олександра Пушкіна і прабабуся Льва Толстого були рідними сестрами).
2. Соціальне середовище – сукупність економічних, політичних, духовних, інформаційних умов, в яких відбувається життєдіяльність людини.
3. Тип політичної системи суспільства.

19. Проблема свободи і відповідальності людини, їх взаємна обумовленість

Аналіз історичних типів відносин між особистістю і суспільством переконливо свідчить про те, що в умовах прискореного розвитку цивілізації роль особистості в суспільстві, рівень її свободи істотно зростають, у зв'язку з чим стає все більш актуальною проблема співвідношення свободи особи і її відповідальності перед іншими людьми і суспільством у цілому.

Свобода – філософська категорія, що позначає сутність людини, яка полягає в її здатності мислити і діяти у відповідності зі своїми намірами, потребами та інтересами, а не внаслідок будь-якого примушення.

Проблема свободи в історії філософії.

Антична філософія (Сократ, Діоген, Епікур, Сенека) – свобода є змістом і метою існування.

Середньовічна схоластика (Ансельм Кентерберійський, Фома Аквінський) – свобода можлива тільки в межах віри, інакше вона є ересю.

Новий час (Спіноза, Гоббс, Гольбах) – свобода починає розглядатися як природний стан людини.

Німецька класична філософія – свобода трактується як умоосяжна сутність людини (Кант), єдина абсолютна реальність (Фіхте), форма об'єктивації абсолютного духу (Гегель).

З точки зору сучасної філософії найбільш продуктивно розглядати свободу в діалектичній єдності з необхідністю. Для цього можна порівняти позиції волюнтаризму і фаталізму.

Волюнтаризм (лат. *voluntas* – воля) – ідеалістичний напрям у філософії, що розглядає волю як вищий принцип буття. У соціальній практиці волюнтаризм знаходить вираз у діяльності, яка не ґрунтується на об'єктивних законах історичного розвитку, а керується суб'єктивними бажаннями суб'єктів, які здійснюють її. Отже, волюнтаризм абсолютизує свободу і відкидає необхідність в історії суспільства і окремої людини.

Фаталізм (лат. *fatalis* – фатальний) – уявлення про невідворотну зумовленість подій у світі. На думку прихильників фаталізму, історія людства і життя кожної людини зумовлені чи то долею (міфологія), чи то божественною волею (теологія), чи то причинно-наслідковими зв'язками (раціоналізм). Таким чином, фаталізм абсолютизує необхідність і відкидає свободу вибору.

Однак кожна особистість має право на вибір варіанта діяльності, який пов'язаний з моральною і соціальною відповідальністю за його наслідки. Межами свободи є інтереси іншої людини,

соціальних груп і суспільства, а також природи як природного середовища існування суспільства. Зростання ступеня свободи особистості може служити критерієм суспільного прогресу.

Відповідальність – соціально-філософське поняття, яке відображає об'єктивно-історичний характер взаємин особистості і суспільства (соціальної групи) з точки зору пред'явлених до них взаємних вимог.

Класифікація відповідальності: за сферою діяльності – політична, правова, моральна; за суб'єктами діяльності – індивідуальна, групова, колективна.

20. Історичні типи взаємовідносин людини і суспільства

Розглянемо докладніше типи відносин між особистістю і суспільством, ґрунтуючись на формаційному підході до історії.

Першим історичним типом відносин між особистістю і суспільством є відносини особистої залежності. Такий тип характерний для всіх доіндустріальних видів суспільств, як докласових, так і класових. Для індивідів цього типу характерна повна залежність від жорстко регламентованої системи суспільних зв'язків, що може приймати вид роду, громади, стану, касты і т. д. Розбіжності ж між докласовими і класовими суспільствами виявляються у тому, що в докласових суспільствах ще відсутня експлуатація людини людиною, а особиста залежність виявляється як безпосередня залежність людини від первісного роду, який був у ті часи єдиним суб'єктом права. Через скупченість суспільних функцій інтереси особисті ще не були відокремлені від інтересів колективу. Людина, становлячи одне ціле з родом, не вирізняє себе з нього. Усі її права і обов'язки є не особистими, а родовими. Отже, особистості в архаїчному суспільстві не існувало.

Другий історичний тип відносин між особистістю і суспільством пов'язаний із розвитком капіталістичного товарного виробництва і ліквідацією системи позаекономічного примушування до праці (цей період у сучасному суспільствознавстві називають індустріальним суспільством). Наслідком цього стала руйнація відсталих соціальних структур, станових та інших перешкод між людьми. Це, у свою чергу, приводить до своєрідної атомізації суспільства, тобто до його поділу на безліч незалежних індивідів, уже не пов'язаних відносинами особистої залежності. Формальна рівність між людьми, у яких різний майновий статок, приводить до того, що одні з них змушені продавати, а другі зацікавлені придбавати робочу силу. У зв'язку з цим відносини між людьми у своїй основі стають відносинами товаровиробників, приватних власників, тобто речовими відносинами. Виникає зовсім новий тип соціальних відносин, у яких головною формою соціальних зв'язків виступають мінова вартість і капітал. Це відносини речової залежності людей при їхній особистій незалежності.

Перехід розвинених країн у стадію постіндустріального суспільства створив умови для формування *третього типу відносин* між особистістю і суспільством – відносин вільної особистості. Характерними рисами постіндустріального суспільства є те, що в ньому визначальними стають знання та інформація, класовий розподіл поступається місцем професійній диференціації, сфера послуг поступово починає переважати сферу виробництва. Таке відкрите, вільне суспільство вперше в історії створює умови для появи справді вільної особистості, яка має право і, головне, економічні і правові можливості вільно обирати відповідно до своїх здібностей і покликання професію, місце та спосіб життя.

Отже, особистість може бути вільною тільки у вільному суспільстві. Тільки високоорганізоване суспільство створює умови для формування активної, усесібно розвиненої, самостійної особистості.

21. Духовне життя суспільства: поняття, сутність, структура

Духовне життя суспільства – це активно-творча діяльність людей – засвоєння та перетворення світу, яка є у виробництві, зберіганні, розподілі, споживанні духовних цінностей та ідеального змісту. Духовне життя суспільства пов'язане з задоволенням духовних потреб, функціонуванням свідомості (суспільної та індивідуальної), стосунками між людьми, багатоманітними формами їх спілкування. Духовне життя суспільства охоплює не тільки ідеальні явища, але й суб'єктів духовного життя, які мають певні потреби, інтереси, ідеали, а також соціальні інститути, що займаються виробництвом, розподілом та зберіганням духовних цінностей (клуби, бібліотеки, театри, музеї, навчальні заклади, релігійні та суспільні організації тощо). Стан духовного життя визначається усіма його складовими.

Для характеристики духовного в сучасній літературі користуються категоріями «духовне життя суспільства», «духовне виробництво», «суспільна свідомість», «духовна культура». Ці категорії дуже близькі за змістом, але між ними існує і певна відмінність.

Духовне життя суспільства – найширше поняття за всі згадані вище. Воно охоплює багатогранні процеси, явища, пов'язані з духовною сферою життєдіяльності людей, сукупність їх поглядів, почуттів, уявлень, а також процеси виробництва суспільних та індивідуальних ідей і їх засвоєння. Духовне життя – це не тільки ідеальні явища, але і його суб'єкти, у яких є певні потреби, інтереси, ідеали і які мають соціальні інститути, що займаються виробництвом, розподілом і зберіганням духовних цінностей.

Духовне виробництво – це вид трудової діяльності, сутністю якої є творення предметів для духовних потреб людей. Духовне виробництво розвивається на основі матеріального виробництва і має з ним спільні риси.

Духовне виробництво і духовне споживання, а також накопичення і передача наступним поколінням духовних цінностей створюють *духовну культуру суспільства*. Духовна культура – це складний соціодинамічний процес розвитку і функціонування багатогранних процесів та явищ суспільного життя, що безпосередньо чи опосередковано впливають на її становлення, формування. Соціодинаміка такої культури передусім передбачає вивільнення особистості, індивідуальності від форм суспільних, духовних відносин, що обмежують її. Вона означає перехід від статичного існування особистості до динамічного, а також передбачає її автономію, перехід від тотальної регламентації до свободи усіх сфер життєдіяльності індивідуальності, духовного, соціального плюралізму. Міра розвитку духовної культури визначається мірою розвитку сутнісних цінностей людини, багатогранністю і багатоваріантністю форм самореалізації її духовного потенціалу, індивідуального самоутвердження. Розвиток духовної культури неможливий без утвердження її цінностей, зокрема на особистісному рівні, що дає змогу реалізувати потенціал унікальності, неповторності індивідуальності, її духовності, значення яких у прогресі суспільного буття постійно зростає.

22. Суспільна свідомість та її структура. Рівні суспільної свідомості. Суспільна психологія та суспільна ідеологія

Як важливий складник суспільного виробництва, духовне виробництво постає як виробництво суспільної свідомості, в якій зосереджений основний зміст духовного життя суспільства. Це ядро, квінт-есенція духовного життя.

Суспільна свідомість – це сукупність ідеальних образів (понять, ідей, переживань, відчуттів, настроїв), які виникають у процесі відображення соціальним суб'єктом навколишньої дійсності, в тому числі і самої суспільної свідомості. Це розуміння дійсності певними соціальними групами або суспільством в цілому на даному етапі їх розвитку.

Суспільна свідомість і суспільне буття – найбільш загальні категорії, які використовують для виявлення того, що є переважно визначальним, таким, яке визначається в суспільному житті, за цими межами їх протиставлення не має смислу. Ідеальні, духовні компоненти невідривно вплетені, пронизують суспільне життя.

Суспільна свідомість – частка суспільного буття, а саме буття є суспільним, оскільки в ньому функціонує суспільна свідомість. Суспільна свідомість має надзвичайно складну динамічну структуру, яка визначається структурою суспільного буття. Аналіз структури суспільної свідомості здійснюється в двох аспектах: гносеологічному і соціологічному.

З точки зору гносеологічного аспекта виділяють два рівні суспільної свідомості: буденний і теоретичний.

Буденна свідомість – це сукупність поглядів, знань, які стихійно виробляються як відображення суспільного буття соціальними групами, класами, націями, суспільством під впливом їх повсякденного життя.

Теоретична свідомість – це сфера суспільної свідомості, що відображає суспільне буття в ідеях і поглядах, оформлених в природничонаукові та ідеологічні системи.

З точки зору соціологічного аспекту виділяють дві форми суспільної свідомості: суспільну психологію і суспільну ідеологію.

Суспільна психологія – це сукупність створених стихійно соціальних настроїв, почуттів, звичаїв, традицій та громадської думки. Суспільна психологія та емпіричні знання знаходяться на одному рівні суспільної свідомості, але в психології домінує не саме знання, а відношення до нього, оцінка дійсності.

Суспільна ідеологія – це цілісна система ідей, теорій, принципів, які виражають корінні інтереси, прагнення, ідеали класів, націй, народностей. Вона відображає реальні соціальні процеси і служить основою соціальної діяльності.

З точки зору носія суспільної свідомості виділяють:

- масову свідомість – рівень свідомості, суб'єктами якою виступають великі людські спільності;
- групову свідомість – з'єднання громадських, психологічних та ідеологічних установок крізь призму групового інтересу;
- індивідуальну свідомість – духовний світ кожної особистості.

23. Форми суспільної свідомості, критерії їх розрізнення і взаємодія

Виділяють такі форми суспільної свідомості: політична, правова, моральна, релігійна, естетична, філософська, наукова, мистецтво. Форми суспільної свідомості мають різний ступінь взаємозв'язку із суспільним буттям. Ближче за всіх до суспільного буття знаходяться політична, правова і моральна форми. Вони є безпосередньо базовими. Естетична, релігійна, філософська та інші форми опосередковано пов'язані з суспільним буттям. Вони відображають не тільки свій предмет, а й світ, формують світогляд. Вони є безпосередньо світоглядними.

Політична свідомість. Вона є відображенням політичних відносин між класами, націями, державами. Її специфіка полягає в тому, що вона безпосередньо торкається сфери відносин між соціальними структурами і владою. Політична свідомість виявляється у вигляді системи політичних поглядів, ідей, теорій, різноманітних програм, гасел, які відображають корінні інтереси соціальних утворень. На рівні психології політична свідомість виступає у вигляді несистематизованих політичних поглядів, почуттів, суджень людей про державу, про владу і т. п.

Правова свідомість. Є сукупністю поглядів, ідей, теорій, що виражають ставлення людей до чинного права як системи встановлених державою юридичних норм і до практичної діяльності юридичних установ. Правова свідомість виникає з появою держави як система норм, що встановлюються і контролюються державою. На рівні психології правова свідомість – це різні уявлення людей про законне і незаконне, про справедливе і несправдливе в стосунках між соціальними групами, державою, людьми. На ідеологічному рівні правосвідомість виступає у вигляді певної системи правових поглядів, у вигляді правових вчень, теорій, кодексів.

Моральна свідомість. Є відображенням реальних відносин людей між собою і до різних соціальних груп у вигляді принципів, правил, норм. На рівні психології моральна свідомість включає в себе моральні почуття (честь, гідність, совість), емоції, уявлення про моральне і аморальне, певні правила поведінки. На ідеологічному рівні моральна свідомість є сукупністю принципів, норм, категорій, ідеалів про суще, належне, потрібне.

Релігійна свідомість. Головна ознака релігійної свідомості – віра в надприродні сили. До структури релігійної свідомості відносять релігійну психологію (сукупність уявлень, почуттів, традицій, пов'язаних з певною релігією) та релігійну ідеологію (систему ідей, розробкою та пропагандою яких займаються релігійні організації).

Мистецтво. Це особлива форма суспільної свідомості і духовної діяльності, специфіка якої полягає у відображенні дійсності через художні образи. Мистецтво виникає уже в первісному суспільстві завдяки суспільному попиту на гармонійні взаємини між людиною і світом. Естетичні уявлення людей про дійсність, закріплені художніми засобами у творах мистецтва, називають художніми образами. Тому мистецтво є відображенням дійсності в художніх образах.

24. Культура як специфічна соціальна реальність. Структура та функції культури

Термін «культура» є одним із найпоширеніших філософських понять. Він вживається в політичному лексиконі та публіцистиці, в галузі духовного життя і в побуті, при аналізі художніх явищ і у філософських дослідженнях. Етимологічно термін «культура» походить від латинського слова *cultivire* – обробляти, опрацьовувати, вдосконалювати, поліпшувати. І спочатку воно означало «оброблення ґрунту, його культивування». Звідси – «агрокультура». Пізніше слово «культура» дістало більш узагальнене визначення. Культура – це все те, що створене людством, тобто «друга природа», надбудована над природою натуральною. Історія культури дуже складна й суперечлива. Людина визнається як критерій розвитку суспільства і його вища мета. З'являється *homo eges* – людина дії, тобто людина мисляча і діюча.

Культура – складне міждисциплінарне загальнометодологічне поняття, характеристика якого, що задовольняє фахівців різних галузей знань, надзвичайно ускладнена. Сучасна наукова література має у своєму розпорядженні значну кількість визначень культури.

Культура передбачає діяльність, однак не всяку діяльність можна назвати культурною, а лише ту, в результаті якої відбуваються позитивні перетворення в різних сферах суспільства (соціальній, духовній, економічній). Діяльність, як засіб розвитку культури, включає в себе культуротворчу діяльність, у ході якої створюються цінності культури. Саме культура, приймаючи форму активної людської діяльності, виступає засобом суспільного розвитку та формування людської особистості, тому що особистість формується тільки в процесі культурної діяльності і за допомогою її.

Кожній суспільно-економічній формації властивий свій тип культури як історичної цілісної системи. Головною тенденцією культурного прогресу є розвиток і вдосконалення суспільства і людини, матеріальне і духовне збагачення. Культура реалізується через людську діяльність, творчість, новаторство.

Культура є незамінним та невід'ємним супутником прогресу людства, цивілізованості. Культура – неодмінна умова формування і руху, розвитку розуму людини, оскільки людина, що володіє культурою, здатна осмислити свої дії, поведінку, критично оцінити їх, побудувати ієрархію цінностей і засобів їх досягнення і свідомо втілювати їх в життя. Культура – скульптор і двигун людського почуття.

Аналіз різних визначень поняття «культура» дає можливість зробити такі висновки: отже, культура – це: сукупність матеріальних і духовних цінностей; система формують початків діяльності; специфічний спосіб людської діяльності; творча діяльність; продукт діяльності людини; процес творчої самореалізації сутнісних сил людини.

Основні функції культури: пізнавальна, інформативно-трансляційна, комунікативна, інтегративна, регулятивна (нормативна), аксіо-логічна (оціночна), виховна, світоглядна.

25. Східна і західна моделі культури, їх характерні риси і взаємовпливи

Існує певна типологія культур. Так, виокремлюють культуру національну (українську, російську, французьку та ін.); регіональну (слов'янську, американську, африканську і т. д.); культуру певних соціальних суб'єктів. Вирізняють також певні культурні епохи: культура античності, культура Середньовіччя, культура Відродження; певні форми культури: політична, соціальна, правова, економічна, екологічна, етнічна, фізична, моральна та ін. У літературі називають також такі специфічні культурні пласти і культурні підрозділи, як масова, елітарна, молодіжна культура тощо, а також офіційна культура.

Якщо розглядати культуру як цивілізацію, то можна виділити її східну та західну моделі.

Східна модель культури бере свій початок із культурної спадщини стародавніх Індії, Китаю, Вавилона, Єгипту.

Характерними рисами цієї моделі є:

- традиціоналізм – орієнтація на відтворення форм способу життя і соціальних структур, що склалися;
- низька рухливість і слабка різноманітність усіх форм людської життєдіяльності;
- у світоглядному плані уявлення про повну несвободу людини, визначення всіх дій і вчинків незалежними від неї силами природи;
- етично вольова настанова не на пізнання і перетворення світу, а на споглядальність, безтурботність, містичне єднання з природою, зосередження на внутрішньому духовному житті;
- слабкий розвиток особистісного начала і побудова суспільного життя на принципах колективізму;
- абсолютне переважає держави над суспільством;
- економічною основою життя є корпоративна і державна форми власності, а основним методом управління виступає примушування.

Під *західною моделлю культури* зазвичай розуміють систематичну характеристику особливого типу цивілізаційного розвитку, що включає певні етапи історико-культурного розвитку Європи і Північної Америки. Сучасна західна модель культури у багатьох відношеннях стала спадкоємицею греко-романської античної культури, яка завжди протиставляла себе так званому Сходу, тобто всьому тому, що лежало за її східними межами.

Характерними рисами західної моделі культури є:

- динамізм, орієнтація на новизну;
- утвердження гідності і пошани до людської особистості;
- індивідуалізм, установка на автономію особистості;
- раціональність;
- ідеали свободи, рівності, терпимості;
- пошана до приватної власності;

- переважання демократії над усіма іншими формами державного правління.

26. Предмет, структура та функції філософії історії

Філософія історії – розділ філософії, пов'язаний з інтерпретацією історичного процесу й історичного пізнання. Предметом же філософії історії є інтерпретація, розкриття змісту історичного процесу та історичного пізнання.

Основні складові філософії історії.

Онтологія філософії історії – це складова філософії історії, що розглядає проблеми власне історичного буття: змісту і наряду історії, соціального прогресу, соціального детермінізму, становлення єдиного історичного простору, визначення основ єдності всесвітньої історії, місця людини у світобудові, питання історичного часу та ін.

Гносеологія філософії історії головну увагу приділяє проблемам історичного пізнання, а саме: вивченню, аналізу та поясненню історичних фактів і подій, визначенню специфіки історичного знання, пошуку істини в історичному пізнанні і т. д.

Історія філософії історії досліджує проблеми виникнення і розвитку філософії історії, формування її предмета, процес внутрішньої диференціації філософії історії, у ході якого виникли різні напрями і течії філософії історії.

Антропологія філософії історії вивчає місце людини в історичному процесі, роль у цьому процесі суб'єктів історії і відповідає на питання: «Хто робить історію?».

Функції філософії історії.

Світоглядна функція філософії історії полягає в тому, що вона формує у людини загальний погляд на історію, тобто на існування і розвиток суспільства, єдність і різноманітність історичного процесу, його зміст і напрям, місце і роль у ньому людини та ін.

Теоретична функція філософії історії полягає у тому, що вона дає можливість проникнути всередину історичного процесу і розглядати його на рівні теорії, тобто на рівні системи поглядів на його сутність, зміст, напрями розвитку. Вона дозволяє здійснити теоретичну реконструкцію історичного минулого, установити істинність історичних фактів та подій.

Методологічна функція філософії історії полягає у можливості застосування її положень при вивченні окремих явищ і подій історичного минулого, що досліджуються тими чи іншими суспільними науками. У цьому разі положення і висновки філософії історії відіграють роль могутнього методологічного інструменту в дослідженнях, здійснюваних у царині історії, соціології, економіки, політології, філософії права, психології та інших наук.

Прогностична функція філософії історії полягає в тому, що пізнання закономірностей історичного процесу сприяє передбаченню тенденцій розвитку суспільства, його окремих підсистем, найближчих і більш віддалених наслідків подій історії, діяльності людей. На основі такого передбачення прогнозується розвиток тих чи інших соціальних явищ і суспільства в цілому.

Необхідно зазначити, що всі розглянуті функції філософії історії пов'язані одна з одною. Кожна з них так чи інакше включає їх у свій зміст.

27. Сучасні напрями філософії історії (онтологічний, гносеологічний, аксіологічний, технократичний)

Гносеологічний напрям філософії історії. Виокремився в 2-й половині XIX ст. Представники – Вільгельм Дільтей (засновник), Бенедетто Кроче, Георг Зіммель, Робін Коллінгвуд, Реймон Арон та ін. Вважають, що основний предмет філософії історії – логіко-теоретичні та методологічні проблеми дослідження історичного минулого, його теоретична реконструкція і встановлення істинності історичних фактів. Цей напрям часто називають критичною філософією історії. Це пов'язано з тим, що її представники вважають критичний розгляд історії єдиною можливістю створення моделі людської історії, оцінки істинності історичних фактів і теоретичного відтворення картини історичної дійсності.

Онтологічна концепція. Під предметом філософії розуміє сукупність досліджень, спрямованих на з'ясування специфічних особливостей соціальних процесів. Представники – Роберт Мель, Роже Рамон, Енне Калло – стверджують, що в центрі уваги філософії історії повинні знаходитися, насамперед, онтологічні проблеми, такі як зміст і становлення історії людства, сутність історичного процесу, можливості передбачення майбутнього, роль і місце людини в історичному процесі тощо. Наприклад, при розгляді питання про рушійні сили суспільного розвитку виникає питання про роль свідомості, волі людини в історичному процесі.

Аксіологічна концепція. Особливу увагу приділяє проблемі цінності історії, а також з'ясування раціональних підстав суджень, які оголошують деякі явища історичного знання цінними або нецінними. Вся філософія історії зводиться до вчення про цінності, що розкриває їх природу, сутність і значення в історичному процесі. Вважається, що цінності носять надісторичний характер і утворюють у своїй сукупності ідеальний, об'єктивний трансцендентний світ. Представники – Вільгельм Віндельбанд і Генріх Ріккерт (баденська школа неокантіанства). Розглядаючи співвідношення суспільного буття і духовного життя, Віндельбанд і Ріккерт роблять висновок про провідну роль духовного життя в історії суспільства стосовно буття. Вони критично поставилися до створеного К. Марксом матеріалістичного розуміння історії, у якому обґрунтовувалося основне значення економічного фактора (тобто буття) в розвитку суспільства. Виходячи з цих міркувань, філософія історії виступає як вчення про цінності, що розкриває їхню природу і сутність, а також їхнє значення і втілення в життя і діяльність людей.

Технократичні концепції. Надають техніці вирішальну роль у суспільному житті, прогресі суспільства і стверджують, що лише індустріалізація здатна реально регулювати й удосконалювати життя суспільства і особистості. До таких концепцій належать: концепція постіндустріального (інформаційного) суспільства (Деніел Белл, Елвін Тоффлер); концепція технотронного суспільства (Збігнев Бжезинський); концепція нового індустріального суспільства (Джон Гелбрейт).

28. Формацийний підхід до розуміння історії як варіант моністичного тлумачення історичного процесу

Формацийний підхід ґрунтується на моністичному розумінні історії. Він трактує всесвітню історію як єдиний лінійно-поступальний, природно-історичний процес послідовної зміни суспільно-економічних формацій. Вчення про суспільно-економічні формації було розроблене Карлом Марксом у його роботах «Капітал», «До критики політичної економії» і низці інших. Суть його вчення така:

1) суспільно-економічна формація – це якісно визначена цілісна соціальна система, найважливішим елементом якої є матеріальні (економічні), духовні (ідеологічні) та інші зв'язки й відносини, що встановлюються між людьми в процесі їхньої життєдіяльності;

2) суспільно-економічна формація відображає те загальне, що характеризує громадське життя в різних країнах на певному етапі їхнього розвитку;

3) суспільно-економічна формація являє собою етап у розвитку суспільства. Виокремивши виробничі відносини з усіх інших соціальних зв'язків, Маркс виявив їхні основні типи. Таким чином з'ясувалося, що різні соціальні організми можуть мати як однакову соціально-економічну структуру, так і різну (тобто виробничі відносини різних типів).

Суспільно-економічна формація – це конкретний історичний тип суспільства, цілісна соціальна система, що ґрунтується на певному способі виробництва і виступає як ступінь суспільного прогресу.

Обґрунтування категорії «суспільно-економічна формація» дозволило К. Марксу провести періодизацію історичного процесу. Усього він вирізнив *п'ять типів формацій*: первіснообщинна, рабо-власницька, феодална, капіталістична, комуністична, кожна з яких має специфічні закони виникнення і розвитку, світовий же процес він розумів як лінійне сходження від однієї формації до іншої. У свою чергу в кожній історичній формації діють і загальні закони, що зв'язують їх у єдиний процес світової історії.

Визначальними факторами зміни цих формацій виступають діалектичний взаємозв'язок продуктивних сил і виробничих відносин, а також постійно зростаюча роль суб'єктивного фактора – свідомої діяльності, народних мас, класів, партій, особистостей.

Розглядаючи поняття «суспільно-історична формація», слід мати на увазі, що воно, як абстракція найвищого рівня, відбиває головні риси об'єктивної дійсності й абстрагується від окремих явищ і випадків. Проте деякі дослідники, використовуючи поняття «формація» в чистому вигляді, накладають його на реальний історичний процес і, коли не знаходять повної тотожності понять «формація» і «дійсність», оголошують вчення про формацію фікцією. Історична практика також показала, що не всі країни і народи обов'язково проходять у своєму розвитку всі формації чи їх фази.

29. Цивілізаційний підхід до розуміння історії. Концепції локальних цивілізацій (М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі): сутність та особливості

Даний підхід склався в XIX–XX ст. Його головною рисою є ствердження ідеї про існування безлічі культур і цивілізацій, їхньої локальності і різноякісності, заперечення твердої однолінійної схеми суспільного прогресу. Одним із засновників такого підходу був російський соціолог

і натураліст *Микола Данилевський* (1822–1885), який висунув концепцію окремо існуючих культурно-історичних типів (цивілізацій), що знаходять свій вияв через чотири найважливіші форми діяльності, чи «основи» (самовияву) цивілізацій – релігійну, культурну, політичну, соціально-економічну. Подібно до біологічних організмів культурно-історичні типи перебувають у процесі невинної боротьби з зовнішнім середовищем і один з одним і проходять стадії зародження, змужніння, старіння і загибелі. Данилевський визначив деякі *закони розвитку культурно-історичних типів*: 1) народи, які говорять однією чи близькими мовами, становлять один культурно-історичний тип; 2) для виникнення і розвитку культурно-історичного типу необхідна певна політична незалежність; 3) успіхи цивілізації залежать від різноманітних елементів культурно-історичного типу; 4) процес формування цивілізацій тривалий, а період їхнього розквіту – короткий; 5) цивілізації розвиваються замкнуто й ізольовано, але це аж ніяк не означає, що вони не впливають одна на одну.

Продовжив і розвинув погляди Данилевського німецький мислитель *Освальд Шпенглер* (1880–1936), який також критично ставився до європоцентристської однолінійної схеми суспільного прогресу. Основною категорією у філософії Шпенглера є культура, яку він розуміє як особливий «організм», відособлений від інших, подібних йому «організмів». Звідси випливає, що єдиної загальнолюдської культури немає і бути не може. Тому Шпенглер заперечує цілісність і єдність всесвітньої історії, наявність у ній «постійного і загального». Шпенглер виокремлює в історії людства вісім культур: єгипетську, індійську, вавилонську, китайську, греко-римську, візантійсько-арабську, західноєвропейську і культуру народу майя. Очікує він появи і російсько-сибірської культури. Кожен культурний організм, за Шпенглером, існує протягом певного життєвого терміну (близько тисячі років), після чого він перероджується в цивілізацію і гине. Кожна з культур має свій глибокий зміст і однакове значення в історичному процесі. Зміст же історії він розуміє як з'ясування долі, душі і мови культур.

Ще одним представником концепції локальних цивілізацій є англійський історик і соціолог *Арнольд Тойнбі* (1889–1975), який, розвиваючи думки Данилевського і Шпенглера про циклічність історії, розглядає її як сукупність історій окремих своєрідних і відносно замкнутих цивілізацій (у первісному варіанті він нараховує їх 23, а потім скорочує до 13). Тойнбі виокремлює в кожній з них основні стадії історичного існування: виникнення, зростання, надлом і розкладання. Після проходження цих основних фаз цивілізація, як правило, гине, поступаючись місцем іншій цивілізації.

30. Проблема сенсу історії (К. Ясперс, Ф. Фукуяма)

Проблема сенсу історії займає одне з головних місць у більшості напрямів філософії історії. Водночас деякі з філософів створили концепції, в яких проблема змісту історії є центральною.

У концепції провідного німецького філософа *Карла Ясперса* (1883–1969) стверджується, що зміст історії перебуває за межами самої історії. Змістом і основою історії є віра, загальна для всього людства, яка його не роз'єднує, а з'єднує. Таку віру людству не може запропонувати жодна світова чи національна релігія. Ясперс стверджував, що такою спільною для людства вірою може стати тільки філософська віра, яка виникла у так званій «осьовий час» світової історії. «Осьовий час», що виявив універсальний зміст історії, він пропонував убачати в періоді між 800 і 200 рр. до н. е., коли одночасно діяли давньогрецькі філософи, пророки єврейського народу, засновники зороастризму в Ірані, конфуціанства і даосизму в Китаї, буддизму і джайнізму в Індії. Епоха «осьового часу» – це час народження світових релігій, що прийшли на зміну язичництву, і виникнення філософії, яка прийшла на зміну міфологічному світогляду; це час, коли на планеті майже одночасно виникли декілька могутніх духовних центрів, внутрішньо близьких один одному. Епоха «осьового часу» допомогла людині відчутти себе людиною, пробудила її дух, залучила до основ культури і моральності, поставила перед нею питання про зміст людського існування і зміст буття. Самоусвідомлення людиною самої себе, пробудження її духовності, вважав Ясперс, стало початком загальної історії людства, що досі було розділено на локальні, не пов'язані між собою культури. Відтоді людство приречене на спільність долі і єдину віру, бо інакше історія людства може закінчитися катастрофічно. Для об'єднання людей на загальних духовних засадах та установах між ними згоди і взаєморозуміння величезну роль, за Ясперсом, відіграє комунікація, тож його філософію історії часто називають комунікативною.

Проблему змісту і спрямованості історичного процесу розглядав і американський філософ *Френсіс Фукуяма* (народився 1952 р.). Він запропонував свою теорію «кінця історії». «Кінець історії» він убачає у тому, що людство зрештою знайде оптимальну форму суспільства і держави, а загальнолюдський ідеал – у ліберальних ідеях і поглядах, на основі яких мають бути задоволені всі потреби людини і вирішені основні суперечності суспільства. Лібералізм, на думку Фукуяма, являє собою раціональну форму організації суспільства, яке не має альтернативи, тому людству нічого не

залишається робити, як поширювати цю ідеологію на інші країни, створюючи в такий спосіб загальнолюдську державу – ліберальну демократію в політичній сфері. У цьому, вважає Фукуяма, – сенс історії людства.

Існують і інші точки зору на зміст історії. Одні філософи, наприклад, вважають, що історія позбавлена будь-якого змісту, є загадкою для людей, і песимістично оцінюють майбутнє людства (Шопенгауер, Бургхардт), другі – що історія є ірраціональним потоком подій, які не підлягають раціональному поясненню (Ніцше, Гартман) та ін.